

Міністерство освіти і науки України
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Л. П. РЕШЕТНИК

**ПРАВОВІ ПИТАННЯ
КОМПЕНСАЦІЇ ШКОДИ,
ЗАПОДІЯНОЇ
ПОРУШЕННЯМ ЕКОЛОГІЧНИХ
ПРАВ ГРОМАДЯН**

Монографія

Луцьк

2013

УДК [347.513:349.6](477)
ББК 67.404.219.4(4УКР)+67.407(4УКР)
Р 47

*Рекомендовано до друку вченою радою
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 9 від 1 березня 2013 року)*

Рецензенти:

Носік В.В., член-кореспондент Академії правових наук, доктор юридичних наук, професор;

Мірошниченко А.М., доктор юридичних наук, професор

Р 47 Решетник Л.П.

Правові питання компенсації шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян [Текст] : монографія / Леся Петрівна Решетник. – Луцьк: Вежа-Друк, 2013. – 156 с.

ISBN 978-966-2750-22-5

В монографії досліджуються питання компенсації шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян через з'ясування правової природи цих відносин та їх місця в системі відносин юридичної відповідальності.

Досліджуються об'єм та зміст юридичної відповідальності в екологічному праві. Розкриваються сутність, зміст та особливості відшкодування шкоди, заподіяної порушенням природного права людини на екологічну безпеку. Особливу увагу приділено питанням компенсації шкоди, заподіяної джерелом підвищеної екологічної небезпеки, надзвичайними екологічними ситуаціями, та механізму її відшкодування через такі форми її компенсації, як судова, адміністративно-управлінська та страхова. Висловлено пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства та практики його застосування в сфері захисту екологічних прав громадян в Україні.

Видання рекомендоване викладачам, науковцям, практикуючим юристам, працівникам органів державної влади та місцевого самоврядування; студентам та аспірантам, а також усім, хто цікавиться проблемами захисту екологічних прав в нашій державі

УДК [347.513:349.6](477)
ББК 67.404.219.4(4УКР)+67.407(4УКР)

ISBN 978-966-2750-22-5

© Решетник Л. П., 2013
© Гончарова В. О. (обкладинка), 2013

ЗМІСТ

ВСТУП

<u>РОЗДІЛ 1 ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ВІДНОСИН ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАПОДІЯНОЇ ПОРУШЕННЯМ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН</u>	7
<u>1.1 Відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян в системі видів юридичної відповідальності</u>	7
<u>1.2. Зміст, види та структура шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян</u>	23
<u>1.3. Проблеми відшкодування моральної шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян</u>	46
<u>РОЗДІЛ 2 ПІДСТАВИ ТА УМОВИ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАПОДІЯНОЇ ПОРУШЕННЯМ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН</u>	67
<u>2.1. Зміст підстав та умов відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян</u>	67
<u>2.2. Екологічно небезпечна діяльність, як спеціальна умова відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян</u>	90
<u>РОЗДІЛ 3 МЕХАНІЗМ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАПОДІЯНОЇ ПОРУШЕННЯМ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН</u>	107
<u>3.1 Способи відшкодування шкоди заподіяної порушенням екологічних прав громадян</u>	107
<u>3.2. Гарантії відшкодування шкоди заподіяної порушенням екологічних прав громадян</u>	133
<u>ВИСНОВКИ</u>	156
<u>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ</u>	166

ВСТУП

Конституційне закріплення основних екологічних прав людини в нашій державі стало актом гуманізації національного законодавства та зумовило необхідність формування відповідного правового механізму їх реалізації і

захисту. Основою його досконалості та ефективності є теоретичні дослідження у різних галузях права, передусім екологічного.

Основоположні екологічні права належать до природних прав людини. Вони – невід’ємні, невідчужувані, перебувають у нерозривному взаємозв’язку з правом на життя та правом на здоров’я, тому потребують більш ефективного захисту, зокрема у формі відшкодування шкоди, заподіяної їх порушенням.

В “Основних напрямках державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки”, затверджених постановою Верховної Ради України 5 березня 1998 року, стан довкілля в Україні характеризується як кризовий. Результатом цього є різке погіршення стану здоров’я людей, збільшення смертності, і в цілому ситуація характеризується як така, що наближається до глобальної екологічної катастрофи.¹ Збільшення факторів негативного впливу на довкілля та загострення екологічних проблем потребує активних законодавчих, правозастосовчих та організаційних заходів з боку держави, уповноважених державних органів та громадськості, спрямованих на захист екологічних прав та інтересів громадян.

Необхідність дослідження правових питань захисту екологічних прав громадян зумовлена також незначною кількістю судових справ щодо відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян. Це пояснюється недостатністю або недосконалістю правового регулювання суспільних відносин даної галузі.

Та обставина, що окремі екологічні права є правами природними та носять абсолютний характер, зумовлює певні особливості механізму компенсації шкоди, заподіяної їх порушенням, тому відносини, які виникають з приводу відшкодування шкоди, потребують всебічного аналізу, дослідження та визначення їх відповідного місця у загальній частині захисту

---

¹ Відомості Верховної Ради України.– 1998.– № 38–39.– Ст. 248.

прав людини.

Крім того, вагомою причиною, що зумовлює актуальність теми дослідження, є особливості шкоди, заподіяної порушенням права на екологічну безпеку (види, структура, розмір, сфера виникнення та особливості прояву) як правового явища, обумовленого різними за походженням екологічними факторами. Таке дослідження сприятиме створенню досконалого правового механізму її визначення та відшкодування.

Насамкінець є потреба з'ясування правової природи окремих категорій та понять, визначення яких відсутнє у чинному екологічному законодавстві, що створює певні проблеми в правозастосовчій діяльності уповноважених органів

Монографічне дослідження є комплексним вивченням проблем відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян, спрямоване на: з'ясування правової природи відносин відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян; особливостей, видів, структури шкоди, заподіяної громадянам через негативний стан довкілля та визначення підстав та умов її відшкодування; механізму відшкодування шкоди з метою подальшого удосконалення екологічного законодавства України та практики його застосування.

При написанні монографії використовувалися вживані в юридичній науці методи наукового пізнання, а саме: історичний (історичні аспекти розвитку юридичної відповідальності в екологічному праві, зокрема особливості формування цивільно-правової відповідальності за екологічні правопорушення, розвиток ідеї позитивної відповідальності в екологічному праві); формально-юридичний (аналіз положень нормативно-правових актів у галузі відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян); системно-функціональний (дослідження чинного законодавства України з метою визначення правових засобів удосконалення механізму

відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян); порівняльно-правовий (порівняльний аналіз окремих положень нормативно-правових актів України і деяких інших країн, що регулюють суспільні відносини у сфері захисту екологічних прав людини); статистичний (аналіз статистичних даних, які використовувались у процесі дослідження) й інші загальнонаукові та спеціальнонаукові методи пізнання.

Основні висновки та положення, що містяться в роботі, ґрунтуються на аналізі норм Конституції України, екологічного та інших галузей законодавства, дослідженнях загальнотеоретичної юридичної науки, науки екологічного та інших галузей права.

Науково-теоретичною основою дослідження стали праці українських учених-правознавців у галузі екологічного права, були використані доробки учених-правознавців – представників радянської та російської еколого-правової науки. Комплексний характер дослідження обумовив залучення при його здійсненні праць фахівців у галузі загальної теорії права

Автор намагалась здійснити комплексне дослідження правових питань відшкодування шкоди, заподіяної громадянам порушенням їхніх екологічних прав шляхом визначення правової природи відповідних відносин, видів та структури шкоди, яка заподіюється, аналізу підстав, умов, механізму її відшкодування із визначенням кола проблем, які потребують правового вирішення, та вироблення пропозицій щодо удосконалення відповідних правових приписів з метою створення в нашій державі ефективного механізму захисту екологічних прав громадян у формі відшкодування шкоди, заподіяної їх порушенням.

Результати проведеного дослідження мають теоретичне та прикладне значення. Викладені у роботі узагальнення, висновки та пропозиції можуть бути використані у:

- правотворчому процесі для удосконалення чинного екологічного законодавства України шляхом внесенням змін та доповнень до окремих

нормативно-правових актів, розроблення та прийняття спеціальних нормативно-правових актів щодо визначення та відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян;

- подальших наукових дослідженнях актуальних питань захисту екологічних прав громадян у нашій державі;

- навчальному процесі під час читання курсу “Екологічне право України”.

Окремі положення та висновки можуть бути використані при підготовці навчальних посібників, довідкової та методичної літератури.

Автор висловлює слова щирої подяки рецензентам – члену-кореспонденту Академії правових наук, доктору юридичних наук, професору

Носіку В.В. та доктору юридичних наук, професору Мірошніченку А.М. за поглиблене вивчення роботи та ґрунтовні зауваження, зроблені щодо концептуальних положень даного монографічного дослідження.

РОЗДІЛ 1 ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ВІДНОСИН ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАПОДІЯНОЇ ПОРУШЕННЯМ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН

1.1 Відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян в системі видів юридичної відповідальності .

Відшкодування шкоди є основною і універсальною формою цивільно-правової відповідальності. Питання правової природи цивільної відповідальності, зокрема зобов'язань, що виникають із заподіяння шкоди, всебічно досліджувались науковцями в галузі цивільного права (Д. Боброва, О. Йоффе, О. Красавчиков, В. Смірнов, А. Собчак, А. Шевченко, Я. Шевченко, Л. Іваненко, О. Калпін, М. Малєїн, В. Васькін, Т. Ілларіонова, А. Загорулько), в галузі екологічного права (В. Андрейцев, М. Бринчук, Б. Єрофеев, М. Єремєєва, О. Шумило, В. Басай, Н. Титова, С. Кравченко, В.Петров, О. Колбасов та інші). Не дивлячись на це, чимало положень щодо підстав та умов відшкодування шкоди, визначення її розмірів залишаються спірними і потребують подальшої наукової розробки.

В науці екологічного права проблеми відшкодування шкоди досліджувались лише в рамках юридичної відповідальності, тобто у випадку скоєння правопорушення. Питання відшкодування шкоди, заподіяної екологічними правопорушеннями, досліджувались комплексно у дисертаційному дослідженні В. Басая. Лише окремі проблеми, зокрема: особливості матеріальної відповідальності в системі охорони природи – С. Кравченко; відшкодування шкоди, заподіяної порушенням галузевого екологічного законодавства – Н. Єремєєвою, О. Шумило; особливості цивільно-правової відповідальності в галузі екології - Н. Титовою; види екологічної шкоди – В. Петровим; процесуальні питання відшкодування шкоди, заподіяної екологічним правопорушенням – А.Гетьманом; окремі питання компенсації екогенної шкоди – Н. Кобецькою, М. Васильєвою, та іншими.

Аналіз існуючих в науці екологічного права досліджень правової природи відповідальності за шкоду довкіллю, заподіяну неправомірними діями,

показує, що, відзначаючи особливості цієї відповідальності в галузі екології, науковці розглядають її або ж в рамках цивільно-правових засобів впливу, або ж виділяють як самостійний вид відповідальності цивілістичної групи.

Необхідність з'ясування юридичної природи відносин відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян зумовлена тим, що від цього залежить визначення особливостей цих правовідносин, їх місця в системі видів юридичної відповідальності.

З'ясувати природу будь-якого об'єкта чи явища – означає розкрити його сутність. Сутність – це внутрішній зміст предмета, що виражається в “єдності всіх різноманітних і суперечливих форм його буття”[1,114]. Зрозуміти сутність будь-якого об'єкта – означає зрозуміти причину його виникнення, закони його існування, властиві йому внутрішні протиріччя, тенденції розвитку, способи, які його визначають. [2, 665]

Для з'ясування юридичної природи правовідносин відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян, необхідно дослідити існуючі в теорії права та галузевих науках позиції щодо змісту таких категорій, як: “школа”, “збитки”, “міри відповідальності”, “засоби захисту”, “позитивна відповідальність” та “ретроспективна відповідальність”, “еколого-правова відповідальність” та “еколого-економічна відповідальність”.

Серед юристів найбільш вживаною є класифікація видів юридичної відповідальності за їх галузевою належністю. Саме за цим критерієм в теорії права виділяють такі її види: кримінальна, адміністративна, цивільно-правова, конституційна, дисциплінарна та матеріальна відповідальність. Така класифікація видів юридичної відповідальності, в принципі, не викликає заперечень.

Спірними і таким що неоднозначно сприймається та оцінюється науковцями, є позиції деяких вчених про виділення таких видів юридичної відповідальності в екологічному праві як: позитивна відповідальності,

еколого-правова відповідальність.[7; 8; 11]

Питання про визнання як самостійних видів водно-правової [3, 19] та земельно-правової [4, 236, 248-251] відповідальності в свій час піднімали деякі автори, обґрунтовуючи свою точку зору тим, що специфіка водних та земельних правовідносин, зумовлює застосування до порушників таких заходів відповідальності, які властиві лише зазначеним правовідносинам (позбавлення права користування земельною ділянкою чи водним об'єктом, відновлення порушених прав водокористувача, землекористувача, надання інших прав і покладання обов'язків). Таким чином ці науковці стверджували, що передбачені заходи за своєю сутністю не можуть бути віднесені до адміністративних, кримінальних, матеріальних, дисциплінарних санкцій, що дає можливість їх розглядати як окремі види відповідальності.

На нашу думку, як вірно зауважують деякі вчені, це є недостатнім для виділення їх в окремий вид відповідальності [5, 29]. Зазначені заходи застосовуються в сфері земельних або водно-правових відносин, але цього недостатню для обґрунтування існування окремих, самостійних видів юридичної відповідальності, оскільки позбавлення права користування природними об'єктами здійснюється переважно на основі норм адміністративного законодавства та в адміністративному порядку, тобто на їх думку є адміністративною відповідальністю.

Із розвитком екологічного права та законодавства робились спроби виділити в окремий вид природоохоронну відповідальність, під якою розуміються передбачені правом несприятливі наслідки, що настають при порушенні вимог правових норм по охороні природних об'єктів та їх комплексів [6, 117]. Згодом, коли сфера правового регулювання екологічного права розширилась шляхом включення норм охоронного характеру (зокрема антропоохоронні відносини, відносини щодо охорони довкілля вцілому як єдиного об'єкта), постала потреба у впровадженні заходів економічного,

науково-технічного, організаційного та правового характеру, спрямованих на розв'язання складних екологічних проблем; питання юридичної природи відповідальності в галузі екології отримали подальший науковий розвиток. Проблеми юридичної відповідальності в галузі екології у своїх наукових працях досліджував цілий ряд вчених (В. Андрейцев, Б. Єрофеев, Е. Жевлаков, О. Колбасов, С. Кравченко, В. Петров, Б. Розовський, Н. Титова, Ю. Шемшученко, та інші).[5-8; 11; 47; 50-55] Потрібно зазначити, що єдності позицій тут не досягнуто.

Вважаємо, що для досліджуваного кола питань є потреба навести деякі міркування щодо висловлених положень про види та зміст відповідальності в галузі екології.

Зокрема В. Петров, обґрунтовуючи існування екологічної відповідальності, виділяє дві її форми: еколого-економічну та еколого-правову. На його думку, екологічна відповідальність - складний соціальний і еколого-правовий інститут. В перспективному значенні – це обов'язок дотримуватись норм взаємовідносин суспільства і природи з метою збереження науково обґрунтованого поєднання екологічних і економічних інтересів, в ретроспективному - обов'язок нести несприятливі наслідки порушення норм взаємодії суспільства і природи. В основної екологічної відповідальності лежить екологічне порушення, що за визначенням автора виражається в недотриманні, невиконанні норм, що забезпечують гармонійне, науково обґрунтоване поєднання екології і економіки в процесі суспільного розвитку [8, 263].

Існування економічної відповідальності в галузі екології в певний період обґрунтовувалось як юристами, так і економістами. Наприклад, В. Мамутов, В. Овсієнко та В. Юдін економічною відповідальністю вважають будь-яке несення господарюючим суб'єктом несприятливих для нього наслідків своєї діяльності в сфері, що має вплив на довкілля. Така відповідальність, на їх думку, має місце тоді, коли відсутня юридична відповідальність, а

економічна існує у вигляді “... економічних санкцій, що застосовуються за ініціативою інших суб’єктів права” [9, 30-31].

Своє трактування економічної відповідальності дають вчені-економісти. На думку деяких із них, економічна відповідальність може розглядатись як самостійне явище лише у вигляді обов’язку здійснити певні дії, а за скоєні порушення (невиконання цього обов’язку) наступає не економічна, а юридична відповідальність [10, 47].

Будучи прихильником цих положень, В. Петров вважає, що економічна відповідальність в галузі екології ґрунтується на правомірній діяльності і регулюється економічними методами, передусім матеріальною зацікавленістю забруднювача в зменшенні впливу на довкілля. Ця відповідальність випливає із загального принципу взаємодії суспільства і природи: “забруднювач – платить”. До видів економічної відповідальності автор відповідно відносить: обов’язкові платежі суб’єктів господарської діяльності за нормативні викиди і скиди, захоронення забруднюючих речовин, відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва при вилученні земель чи обмеженні їх використання, платежі за водокористування в промисловості.

Автор, на нашу думку, робить цілком вірний висновок, що, не зважаючи на те, що види еколого-економічної відповідальності закріплені в правових нормах і спрямовані на відшкодування тих втрат, які є невідворотними, вона не є правовим інститутом і не слід її ототожнювати з цивільно-правовою відповідальністю. Таким чином еколого-економічна відповідальність яка реалізується через застосування економічних санкцій, не є окремим видом юридичної відповідальності.

Як наступний вид екологічної відповідальності В. Петров розглядає еколого-правову відповідальність, що наступає за скоєння правопорушення. Аналізуючи її структуру, автор робить висновок, що еколого-правова відповідальність є комплексним міжгалузевим інститутом екологічного

права. Міжгалузеве спрямування пояснюється участю в цьому комплексі норм різних галузей права. Комплексний характер визначається взаємозв'язком двох частин еколого-правової структури які представлено різнохарактерними правовідносинами.

Перша частина відповідальності виникає із природоохоронних правовідносин за фактом порушень вимог охорони довкілля. Вони виражають склад конкретного екологічного правопорушення. Друга частина відповідальності виникає із кримінальних, адміністративних, цивільних, трудових правовідносин, які виникають у зв'язку із застосуванням відповідних санкцій за допущені (в частині першій) правопорушення.

На нашу думку питання щодо існування еколого-правової відповідальності як самостійного виду юридичної відповідальності залишається дискусійним.

Вважаємо, що недоцільно говорити про самостійність еколого-правової відповідальності в такому значенні і об'ємі, як пропонує В. Петров. Комплексний характер екологічного права зумовлює використання в правовому регулюванні екологічних правовідносин різних методів правового регулювання, що запозичуються з інших галузей права (цивільного, адміністративного, кримінального). Аналіз чинного екологічного законодавства показує, що норми, в яких передбачається юридична відповідальність за екологічні правопорушення, носять бланкетний характер, а безпосередні санкції за конкретні екологічні правопорушення містяться, відповідно, в кримінальному, цивільному, адміністративному праві. І, як бачимо, в кінцевому результаті відповідальність за екологічні правопорушення зводиться до відповідальності передбаченої вищезазначеними галузями права. На нашу думку, доцільніше використовувати термін “юридична відповідальність в галузі екології” або, як пропонують деякі науковці - “відповідальність за екологічні правопорушення” [11, 11]. Відповідно видами таких правопорушень є: екологічний злочин, еколого-майновий делікт, еколого-адміністративне

правопорушення, дисциплінарне екологічне правопорушення [7, 191-192] . Для остаточного визначення нашої позиції щодо еколого-правової відповідальності доцільно проаналізувати позицію В. Андрейцева. Автор, хоч і не дає окремого визначення цієї відповідальності, проте зазначає підстави її виникнення (перевищення лімітів використання природних ресурсів, порушення екологічних нормативів та стандартів, порушення вимог екологічної безпеки), визначає суб'єктами еколого-правової відповідальності юридичних осіб, а її санкціями: обмеження, зупинення, припинення діяльності. Даючи вужче і, на нашу думку, правильне тлумачення змісту еколого-правової відповідальності, автор називає її превентивною, акцентуючи тим самим увагу на її домінуючій запобіжній функції, та розглядає її як окремий вид юридичної відповідальності в галузі екології поряд з адміністративною, кримінальною, майновою, дисциплінарною [7, 194].

Отже особливістю цієї відповідальності є те, що вона носить превентивний характер і застосовується до юридичних осіб за порушення нормативів, лімітів, стандартів в галузі екології та вимог екологічної безпеки. Санкціями цієї відповідальності є: обмеження, зупинення, припинення діяльності господарюючого суб'єкта за ініціативою спеціально уповноважених органів [12]. Автор наводить основні аргументи які заперечують позицію стосовно ототожнення зазначених санкцій з адміністративною відповідальністю. [13, 19]

Для подальшого дослідження необхідно зазначити що категорії “юридична відповідальність в галузі екології” і “відповідальність за екологічні правопорушення” в залежності від того, який зміст в них вкладений, можуть бути як тотожними, так і такими, що не співпадають за своїм об'ємом. З'ясування об'єму та змісту юридичної відповідальності в галузі екології є суттєвим для всебічного дослідження юридичної природи відносин

відшкодуванню шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян, оскільки відшкодування збитків є не тільки санкцією юридичної відповідальності, а в окремих випадках може бути засобом захисту права, або обов'язком здійснити певні дії. Для того, щоб дати правильну правову оцінку відшкодуванню шкоди, яка заподіюється особі при порушенні її екологічних прав, необхідно з'ясувати сутність юридичної відповідальності в галузі екології.

Як уже ми зазначали вище, одним із видів юридичної відповідальності в галузі екології деякі автори вважають так звану “позитивну відповідальність”.[7;187] Єдності позицій щодо визнання існування позитивної відповідальності в системі видів юридичної відповідальності науковцями не досягнуто. Думки відносно її визнання розділились прямо протилежно.

В свій час В. Смірнов, висловив думку, що поряд з відповідальністю яка виникає внаслідок скоєння правопорушення, існує відповідальність як встановлений законом обов'язок вчинити дії що відповідають природі соціалістичного ладу.[14, 78-79] Пізніше П. Недбайло висловив думку про відповідальність “за здійснення позитивних дій”, обґрунтовуючи це твердження тим, що серцевиною правової норми є диспозиція а не санкція, то слід вести мову, передусім, про відповідальність за виконання вимог норми (в формі заборони, обов'язку, чи уповноваження на виконання певних дій). Він визначив це як “позитивну відповідальність”, соціальний зміст якої полягає в досягненні позитивного результату шляхом здійснення діяльності, що відповідає вимогам даної ситуації і об'єктивно зумовлена вимогами часу”.[15, 51]

Теоретичною основою існування ідеї “двохаспектної юридичної відповідальності” (позитивної та ретроспективної), стали неоднакові підходи науковців щодо розуміння державного примусу, та намагання визначити

відповідальність через філософський а не правовий зміст цієї категорії. Зокрема В.Тархов стверджував, що все стає на свої місця, якщо розуміти відповідальність як обов'язок дати звіт про свої дії.[16, 95-106] Таке надто розширене тлумачення юридичної відповідальності приводить до змішування та ототожнення таких категорій як “обов'язок” та “відповідальність”. Ми поділяємо позицію тих науковців які стверджують, що таке визначення теоретично необґрунтоване, практично безплідне та логічно неправильне (оскільки визначення дається через визначувану категорію). [17, 595]

Ідея позитивної юридичної відповідальності була піддана, на нашу думку, справедливій критиці (І. Самощенко, М. Фаркушин [18, 43], О. Йоффе [19, 36], Р. Халфіна [20, 317], А. Собчак, В. Смірнов [21, 44], Я. Шевченко [22, 27], Л. Іваненко [23, 80-81], Ю. Шемшученко, Б. Розовський [5, 16-19], О. Лейст [24, 476-484], О. Шабуров [25, 15-16] та інші). Вказані вчені наводили різні аргументи, що свідчили про хибність даного положення. Не вдаючись до детального аналізу цих позицій, відмітимо лише найважливіші, на нашу думку, аргументи, які спростовують ідею існування позитивної юридичної відповідальності.

На думку О. Йоффе, виділення відповідальності в значенні обов'язку здійснити передбачені законом дії не веде ні до чого, крім як до подвоєння термінології, тобто одне і те саме явище іменується і відповідальністю, і обов'язком [19, 36]. Як вірно зазначають науковці, сам термін “відповідальність” має багато відтінків, проте юриспруденція вимагає точності дефініцій, обмеження конкретного явища чітко визначеними рамками з метою його однозначного застосування в законодавстві і практиці. І з цієї точки зору, виділення позитивної відповідальності об'єктивно призводить до розмивання меж і рамок поняття юридичної відповідальності. Як вірно відмічалось в науковій літературі, віднесення так званої позитивної відповідальності до правової, означало б фактичну ліквідацію

відповідальності як правового інституту, оскільки будь-який вид діяльності, що регулюється правом, можна було б з успіхом вважати такою відповідальністю [22, 27]. Тому доцільно розглядати позитивну відповідальність як загально-соціальну відповідальність, що не співпадає з юридичною, як з особливою правовою категорією, що склалася у зв'язку з необхідністю покарання порушника правових вимог. Як вірно зазначають деякі автори, визнання двох видів соціальної відповідальності (позитивної і ретроспективної) не означає необхідності конструювати такі самі два види юридичної відповідальності [21, 44]. На відміну від загально-соціальної позитивної відповідальності, юридична відповідальність завжди ретроспективна (наступає за скоєне правопорушення), чітко регламентована щодо підстав і порядку її застосування, здійснюється в умовах “правовідносин відповідальності” з усіма впливаючими із них наслідками [5, 18].

Інший аспект проблеми розуміння меж юридичної відповідальності лежить у площині співвідношення таких категорій як “санкція” і “відповідальність”. Не вдаючись до детального аналізу різноманітних точок зору на це питання, лише зауважимо, що, на нашу думку, варто погодитись із тими науковцями які стверджують, що санкція це категорія ширша ніж відповідальність і співвідносяться вони як вид і рід. Не кожна санкція є мірою відповідальності, а відповідальність - це лише різновид санкції [21, 45].

Наступний пласт проблеми, який продовжує бути об'єктом дослідження як в теорії права, так і в галузевих науках - це розмежування інституту заходів відповідальності та засобів захисту, категорій “правова охорона” та “правовий захист” [26, 35].

Вирішення цього кола питань залежить насамперед від того, що розуміти під відповідальністю (широке чи вузьке розуміння). Вважаємо, що таке розуміння меж юридичної відповідальності, яке пропонують прихильники

“розширеної юридичної відповідальності”, хоч і має право на існування, залишається вкрай спірним.

На нашу думку, для подальшого дослідження питання позитивної відповідальності і юридичної відповідальності в галузі екології, варто взяти за основу ті ознаки юридичної відповідальності, які склались в теорії права і є загально визнаними та суттєвими її ознаками :

1. застосування до правопорушників засобів державного примусу ;
2. покладення на порушників несприятливих наслідків (майнового та немайнового характеру);
3. громадський осуд поведінки порушника [27-30]. Як зазначає М. Малейн, “...відсутність хоча б одного із них свідчить про відсутність відповідальності і дозволяє відмежувати її від інших правових та не правових категорій” [31, 136].

Необхідність з’ясування сутності позитивної відповідальності зумовлена тим, що ідея її існування обґрунтовувалась в науці екологічного права в рамках юридичної відповідальності [7, 187; 32, 4-5]. Аналізуючи визначення, яке дає В. Андрейцев, бачимо, що до юридичної відповідальності автор відносить як заходи державного примусу до осіб, винних у порушенні приписів законодавства, так і обов’язок виконати певні дії, які визначені нормами права. Автор зазначає, що позитивна юридична відповідальність носить переважно організаційний, організаційно-майновий або ж майновий характер, він досить повно визначає суб’єктивні ознаки, якими наділені фізичні та юридичні особи що є суб’єктами правовідносин реалізації позитивної відповідальності в галузі екології, а саме: високий рівень еколого-правової культури, високий рівень екологічної правосвідомості, вольова правомірна поведінка, усвідомлення посиленого екологічного ризику.[7,188] Таким чином, вказані ознаки характеризують суб’єктивну сторону правомірної поведінки, що реалізується в усвідомленому,

добровільному виконанні передбачених спеціальними еколого-правовими нормами обов'язків. Отже, якщо визнати позитивну відповідальність різновидом юридичної відповідальності, то у випадку як скоєння правопорушення, так і у випадку активної правомірної поведінки буде мати місце юридична відповідальність. Таке положення явно суперечить тим науковим постулатам сутності та підстав юридичної відповідальності, які є загально визнаними. Як вірно, на нашу думку, зауважують деякі дослідники, перенесення правових категорій, що охоплюють сферу протиправної поведінки в чужу їм сферу поведінки правомірної, не принесе користі, оскільки правове регулювання має свої закономірності. В основі такого поділу юридичної відповідальності на позитивну і ретроспективну лежить змішування таких різних, але зовні схожих понять, як “відповідальність” і “почуття відповідальності” [30, 134-137]. Ще один аспект в дослідженні сутності позитивної відповідальності заслуговує на увагу у зв'язку із висловленою в науці екологічного права думкою про співвідношення еколого-економічної та позитивної відповідальності. Зокрема, на думку Е. Жевлакова, економічна відповідальність у вигляді обов'язку здійснити певні дії (сплатити передбачені законом платежі) є не що інше як різновид позитивної відповідальності.[11, 12] З цією думкою можна погодитись, оскільки, якщо проаналізувати види позитивної відповідальності, які виділяються в науці екологічного права то вони носять переважно майновий характер і спрямовані на відшкодування шкоди [7, 189]. Оскільки прихильники існування еколого-економічної відповідальності не схильні розглядати її в рамках юридичної відповідальності, то позицію Е. Жевлакова можна прийняти із застереженням, що позитивна відповідальність теж не повинна розглядатись як різновид юридичної відповідальності. Цікавою для досліджуваних питань є позиція К. Новикової щодо змісту еколого-економічної відповідальності, яку вона визначає, як закріплений правовими нормами різновид соціальної відповідальності юридичних осіб за

шкоду, заподіяну природному середовищу в процесі правомірної господарської діяльності (дозволеної законом) і спрямованої на компенсацію такої шкоди, а також стимулювання підприємств – забруднювачів за допомогою економічних санкцій до раціонального використання природних ресурсів і охорони довкілля. Автор робить висновок, що інститут еколого-економічної відповідальності не будучи заходом юридичної, зокрема, матеріальної відповідальності є засобом який доповнює механізм відшкодування шкоди заподіяної довкіллю. [33, 22-23] Залишаючись спірними висловлені в науці погляди про існування позитивної відповідальності, проте, можуть бути основою для подальших досліджень цієї проблеми. Ще однією ознакою, що підтверджує спільну юридичну природу еколого-економічної та позитивної відповідальності, є те, що і одна і інша не існує там, де вже скоєно екологічне правопорушення.

Таким чином, вважаємо, що вести мову про позитивну відповідальність в галузі екології, звичайно, доцільно і можливо, але лише як про різновид соціальної а не юридичної відповідальності. Тому, на нашу думку, погляди прихильників позитивної відповідальності (зокрема щодо її видів, підстав та умов виникнення) є повністю вірними і прийнятними, якщо цю категорію вивести за рамки юридичної відповідальності.

Розвиток ідеї позитивної відповідальності в галузі екології заслуговує на увагу, тому що встановлення в законодавстві еколого-правових норм, в яких містяться приписи щодо зобов'язання осіб виконати певні дії, які мають привести до позитивних юридично значимих наслідків, є не просто обов'язком з їх сторони, а ще і гарантією забезпечення вимог раціонального використання природних ресурсів, охорони довкілля і забезпечення екологічної безпеки, гарантією захисту і реалізації екологічних прав громадян. Дійшовши висновку про недоцільність виділення позитивної відповідальності в рамках юридичної відповідальності, необхідно з'ясувати питання про зміст та співвідношення категорій “заходи відповідальності” та “

засоби захисту”.

Оскільки позитивна відповідальність має місце у випадку заподіяння шкоди правомірними діями чи внаслідок подій (природних, стихійних явищ), то необхідно з'ясувати правову природу тих “санкцій”, шляхом застосування яких вона реалізується.

Чинне законодавство не проводить скільки-небудь чіткого розмежування між “засобами захисту” та “заходами відповідальності”, як немає єдності у поглядах науковців щодо цього питання. Залежно від того, що окремі автори розуміють під відповідальністю, і вирішується питання існування в праві поряд із заходами відповідальності засобів захисту.

Диференціювання заходів відповідальності і засобів захисту суб'єктивних прав проводилось в роботах багатьох вчених-юристів. Питанням характеристики засобів захисту і відмежування їх від заходів відповідальності присвячено цілий ряд дисертаційних досліджень [34-36]. Різні аспекти цієї проблеми досліджувались як в теорії права, так і в окремих галузевих науках [26; 37]. Проте універсалізація категорії “відповідальність”, спроба з її допомогою пояснити всі випадки відшкодування шкоди, навіть заподіяної правомірно або без вини, не може сприяти розвитку юридичної науки і не дає можливості з'ясувати дійсну правову природу та особливості такого відшкодування.

Підставою застосування засобів захисту є правомірно або якщо і не правомірно, то без вини заподіяна шкода. Таким чином, бачимо, що підстави застосування заходів відповідальності та засобів захисту є різними, так відповідно і різняться ті функції, які вони виконують.

Застосування засобів захисту не пов'язано із застосуванням каральної чи запобіжно-виховної функції, а основне їх призначення - це відновлення майнового стану, забезпечення виконання юридичного обов'язку, захист прав особи.

Отже, поділяючи цю точку зору, вважаємо що санкції позитивної відповідальності є нічим іншим, як засобами захисту. Це ще один аргумент на користь обраної нами позиції щодо природи позитивної відповідальності, яка не може розглядатись як різновид юридичної відповідальності.

Конституційне закріплення основного екологічного права громадян на безпечне для життя та здоров'я довкілля та на відшкодування шкоди, заподіяної його порушенням, зумовлює необхідність удосконалення механізму застосування не тільки заходів юридичної відповідальності до винних у порушенні цього права осіб, але і механізму застосування засобів захисту, які є гарантією реалізації і забезпечення цього права у випадку порушення стану екологічної безпеки довкілля безвинними діями (джерелами підвищеної екологічної небезпеки - ДПЕН) або ж внаслідок природних стихійних явищ.

Відправними положеннями для дальшого розвитку позитивної відповідальності є норми Конституції України (ст.16), де зазначено, що “забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи - ... збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави”. Таким чином держава визнає себе суб'єктом позитивної відповідальності.

Отже, із вищевикладеного можна зробити висновок, що видами відповідальності в галузі екології є:

- 1) позитивна відповідальність, що існує у вигляді добровільного виконання нормативних приписів (обов'язків) спеціально уповноваженими на це особами (юридичними, фізичними, державою) і спрямована на забезпечення охорони довкілля, раціонального природокористування і забезпечення вимог екологічної безпеки та захист екологічних прав громадян. Вона носить в основному майновий характер, є правовою і економічною гарантією забезпечення і реалізації основного екологічного права громадян на безпечне для життя та здоров'я довкілля;

2) юридична відповідальність, яка настає за скоєння екологічного правопорушення, реалізується шляхом застосування до винних осіб заходів державно-правового примусу (заходів відповідальності), або ж шляхом добровільного виконання нового обов'язку замість невиконаного, що забезпечується державним примусом.

Вважаємо, що доцільно вести мову про юридичну відповідальність у галузі екології, а не про еколого-правову відповідальність (ці категорії не є тотожними про що свідчать викладені вище в роботі позиції, вони співвідносяться між собою як ціле і частина). Таким чином видами юридичної відповідальності за екологічні правопорушення є: кримінальна, адміністративна, дисциплінарна, майнова, матеріальна та еколого-правова (превентивна). Таке дещо розширене з'ясування видів та об'єму відповідальності в галузі екології, на нашу думку, потрібне для якнайповнішого визначення правової природи відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян.

Враховуючи те, що основне екологічне право громадян на безпечне для життя та здоров'я довкілля, є природним правом, безпосередньо пов'язане із правом на життя та на здоров'я, має абсолютний характер, то незалежно від чинників, що привели до його порушення, громадяни матимуть право на відшкодування заподіяної шкоди, тобто, не тільки у випадку скоєння екологічного правопорушення, але і у випадку порушення екологічної безпеки довкілля стихійними лихами, техногенними катастрофами, ядерним інцидентом, військовими діями, техногенно-природними явищами.

Отже, відшкодування шкоди заподіяної порушенням екологічних прав громадян варто розглядати як складний соціально-правовий інститут, що за своєю юридичною природою є поєднанням юридичної (майнової) відповідальності, що настає у випадку порушення екологічних прав протиправними, винними діями (екологічними правопорушеннями), та позитивної (соціальної) відповідальності яка настає у випадку заподіяння

шкоди природними стихійними, природно-техногенними явищами чи іншими подіями які не залежать від волі особи, та за своєю юридичною природою є засобами захисту порушених екологічних прав громадян і реалізується шляхом застосування цих засобів.

1.2. Зміст, види та структура шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян.

Важливим для дослідження правової природи відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян, є з'ясування змісту понять, які застосовуються в чинному законодавстві та юридичній науці для визначення негативних наслідків майнового та немайнового характеру, що є результатом певних вольових діянь суб'єктів чи подій, які не залежать від їх волі.

Аналізуючи чинне законодавство України і наукову літературу з цивільного, господарського, екологічного, трудового права, необхідно відзначити різноманітність термінології щодо визначення таких наслідків. Поряд з терміном “шкода” [38, ст..68; 42, ст..100], застосовується термін - “збитки” [43, ст.111; 41, ст..156,157], “втрати” [41, ст.. 207; 40, ст..22], “затрати” [42, ст.106], “витрати” [39, ст..459, 459-1; 40, ст..1201]

Цей аналіз показує, що законодавство не обмежується використанням лише категорії “шкода”, це дає підстави стверджувати, що в ньому не склалось єдиної термінології щодо визначення тих негативних наслідків (майнових,

немайнових), які несе сторона і які мають юридичне значення. Якщо звертатись до відповідних російських джерел, то потрібно зауважити, що там термінологія ще більш різноманітна, що не завжди виправдано та вносить розбіжності при застосуванні та тлумаченні цих категорій (ущерб, вред, убытки, потери, утрата, урон) [44, 107-108].

Отже, для правильного розуміння і застосування цих категорій необхідно з'ясувати той зміст який вони мають в законодавстві і правовій науці. Перш ніж з'ясувати їх правову природу, потрібно зауважити, що в українській мові “збитки”, “школа” та “втрати” не розмежовуються, це синоніми: школа – збитки, втрати, що є наслідком яких - небудь дій, вчинків [45, 478].

Школа – поняття соціальне, має різні відтінки: економічний, екологічний, моральний, державний, міждержавний, міжнародний [8, 332].

В науковій літературі, “школа” визначається, як зменшення, знищення суб'єктивного права чи блага. Спірними є питання щодо структури шкоди, видів, розмірів та порядку її визначення та відшкодування.

В юриспруденції витоки поняття “збитки” знаходяться ще в римському праві. Сам по собі термін склався ще до виникнення права і передусім це, звичайно, економічна категорія. Саме тому вона пізніше стала об'єктом дослідження як юристів, так і економістів і сьогодні продовжує бути актуальною саме в цих галузях.

Як вірно відзначають деякі науковці, збитки виникають не тільки в результаті правопорушень, але можуть бути результатом стихійного лиха, поведінки самого власника певного майна [44, 110-111]. Саме тому необхідно розрізняти поняття збитків в економічному та юридичному значенні.

Для того, щоб збитки набули юридичного значення, вони мають бути визнані правом юридичними фактами, що тягнуть за собою наслідки у вигляді їх відшкодування.

Шкода - це поняття більш об'ємне (родове), а збитки - це перш за все юридично значиме (що підлягає відшкодуванню) грошове відбиття обмеження майнових прав суб'єкта. Наведене твердження на наш погляд втілене в ст.22 Цивільного кодексу України, в якій визначається відшкодування збитків як один із способів відшкодування майнової шкоди.

Говорячи про шкоду довкіллю, життю і здоров'ю людини у вигляді збитків, маємо на увазі ту частину шкоди, яка може бути виражена економічними показниками (в грошовому еквіваленті). Таким чином можна визначити збитки як грошову форму вираження заподіяної шкоди.

Якщо шкода - це категорія об'єктивна і абсолютна (відображає всі негативні наслідки певної дії чи події), то збитки - категорія в деякій мірі відносна і в багатьох випадках вона лише намагається відобразити обсяг шкоди в більшій чи меншій мірі, дати її економічну (грошову) оцінку. Щодо особливостей збитків в екологічній сфері, то, крім зазначеного, потрібно зауважити, що це категорія деякою мірою суб'єктивна, оскільки, розмір збитків, які підлягають відшкодуванню, переважно визначають спеціально уповноважені органи і не завжди є досконале законодавство (методики, такси), яке давало б можливість абсолютно повно в грошовій сумі визначити заподіяну шкоду. Для того, щоб грошове відбиття заподіяної шкоди було якнайбільш об'єктивним та повним, на нашу думку, мають бути такі умови: встановлена грошова оцінка майна, що знищене чи погіршене; там де прояв шкоди розтягнутий в часі – можливість її передбачення, визначення її обсягів та меж поширення; при заподіянні немайнової (моральної) шкоди якнайповніше мають враховуватись суб'єктивні особливості та стан особи, що зазнала такої шкоди.

Законодавству відома така категорія як “втрати” (ст.207 Земельного кодексу України). Для з'ясування змісту поняття “втрати сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва”, про які йдеться в зазначеній статті, необхідно звернутись до Постанови Кабінету Міністрів України “Про розміри

та порядок визначення втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, які підлягають відшкодуванню” [46].

Аналіз цього нормативно-правового акта дає можливість зробити висновок, що втрати - це є частина шкоди, яка заподіюється правомірними діями при вилученні земельних угідь в цілях не пов'язаних із веденням сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва, і передачі в користування іншим суб'єктам, із зміною їх цільового призначення.

Таким чином, поряд із збитками, що носять економічний характер, відшкодовуються втрати, які є частиною екологічної шкоди. Відшкодування втрат в цьому випадку спрямоване саме на відновлення екологічних інтересів (розмір вартості освоєння рівновеликої земельної ділянки для ведення сільського чи лісового господарства).

У лісовому законодавстві, як ми уже зазначали, застосовується термін “затрати”. Виходячи із контексту ст. 106 Лісового кодексу України, цей термін означає певну економічну (грошову) оцінку тих позитивних внесків, які зробила особа для покращення стану земельної ділянки лісового фонду, якою вона самовільно користувалась.

У цивільному законодавстві застосовується категорія “витрати”. Аналіз ст. 22 та ст. 1201 Цивільного кодексу України дає підстави стверджувати, що цей термін по-перше близький категорії “збитки”, бо має економічну оцінку, та є різновидом збитків, зокрема визначає ту їх частину яка відноситься до реальних збитків.

В науці екологічного права використовується категорія “екологічні втрати”. З'ясування її сутності необхідне для визначення самого обсягу збитків, що відшкодовуються у випадку заподіяння шкоди довкіллю та громадянам.

Безперечно, екологічні втрати є невідворотним результатом практично будь-якої господарської діяльності. Б. Розовський з приводу таких втрат стверджував, що: ... вони не є збитками, тому що відсутня економічна основа для правової кваліфікації цих втрат як збитків, бо вони в кінцевому результаті

служать засобом забезпечення росту національного доходу [47, 13]. Із цим твердженням можна погодитись частково, із рядом застережень і уточнень. Самі по собі екологічні втрати є, на жаль, невід'ємною умовою, що супроводжує господарську діяльність людини. Такі екологічні втрати є результатом правомірної, дозволеної діяльності. Суб'єкти господарської діяльності здійснюють негативний вплив на довкілля, що тягне за собою екологічні втрати, але вони передбачувані, економічно і екологічно виправдані, не завдають шкоди життю і здоров'ю людини та є реальна можливість їх відновлення, і тут можна погодитись з тим, що ці екологічні втрати, як стверджує автор, при таких умовах є засобом “забезпечення росту національного доходу”.

Оскільки екологічна шкода довкіллю є об'єктивно невідворотним результатом людської діяльності, суспільство зацікавлено у встановленні меж такого впливу. Саме це положення було обґрунтовано деякими авторами з позицій “нормального екологічного ризику” [8, 338].

Межі допустимого впливу на довкілля і, таким чином, обґрунтування екологічних втрат визначаються через систему нормативів, стандартів, лімітів, які є обов'язковими для всіх суб'єктів господарської діяльності. Їх перевищення є перевищенням меж нормального екологічного ризику і тягне юридичну відповідальність.

Таким чином, ці екологічні втрати, що виникають в межах нормального (допустимого) ризику, будучи наслідком правомірних дій, не є елементом збитків, що включаються у розмір відшкодування у випадку скоєння правопорушення, чи безвинного заподіяння шкоди джерелом підвищеної екологічної безпеки.

Відшкодування таких втрат здійснюється в порядку позитивної відповідальності, шляхом сплати обов'язкових платежів за здійснення викидів та скидів у довкілля, ці платежі спрямовані на відшкодування можливих

екологічних втрат.

Саме ці положення законодавчо відображені у ст.69 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”: “Шкода, заподіяна внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, підлягає компенсації, як правило в повному обсязі... незалежно від плати за забруднення навколишнього природного середовища та погіршення якості природних ресурсів”. (підкреслено мною Л.Р.).

Інша частина категорії “екологічні втрати” - це ті втрати, які є результатом протиправної поведінки. Вони повинні бути максимально повно оцінені і компенсовані (навіть за умови, що екологічні об’єкти є невідновними або важковідновними) [8, 340; 48, 12].

Таким чином, ми визначили основні правові категорії і поняття, які використовуються в екологічному та в інших галузях права для визначення майнових та немайнових наслідків порушення і обмеження суб’єктивних прав особи. У зв’язку з існуванням спільного для різних галузей права понятійного апарату, потрібно зауважити, що не дивлячись на те, що майнові відносини входять в предмет правового регулювання цих галузей, повністю можливі особливості правової регламентації категорій “збитки”, “школа”. Однак, це не означає, що одні і ті ж за своєю матеріальною природою наслідки обмеження майнових та немайнових суб’єктивних прав (школа, збитки) в різних галузях права можуть називатись по-різному. Вони, звичайно, можуть мати свої особливості (склад, об’єм, характер, підстави та умови відшкодування), але не повинні мати різні назви [44, 120]. Лише досконалий термінологічний апарат дасть можливість однозначно і ефективно застосовувати норми законодавства, які регулюють відносини по відшкодуванню шкоди.

Наступним положенням, яке потребує дослідження для розкриття правової природи відносин відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян, стосується з’ясування видів та структури шкоди, її

особливостей.

Із розвитком галузі екологічного права науковці і практики відзначали особливості відносин в цій сфері, зокрема, що стосується шкоди, яка виникає в результаті екологічних правопорушень та має притаманні їй специфічні риси. Питанням дослідження особливостей такої шкоди приділяв увагу цілий ряд науковців в галузі екологічного права [5; 8; 32-33; 48-54].

Проте залишаються недостатньо розкритими деякі аспекти цієї проблеми. Зокрема, це стосується видів, структури, розмірів та способів визначення та відшкодування шкоди, яка заподіюється громадянам у випадку порушення їх екологічних прав. Потрібно зазначити, що нині не існує комплексного наукового монографічного дослідження з цього питання.

Людина і довкілля це нерозривна єдність двох систем - екологічної і соціальної. Частиною шкоди, яка заподіюється екологічними правопорушеннями, є шкода, що заподіюється громадянам, їх життю, здоров'ю та майну, тому досліджувати питання структури та видів шкоди, заподіяної громадянам порушенням їх екологічних прав без використання наукових досліджень, видів та структури шкоди, заподіяної довкіллю, мало ефективно.

Шкода, заподіяна природному середовищу, включає кількісні і якісні втрати в середовищі нашого природного існування. Така шкода проявляється в забрудненні довкілля, тобто фізико-хімічних змінах в стані атмосферного повітря, земель, вод, знищенні чи погіршенні окремих природних об'єктів чи екосистем. Відповідно, такі зміни в природному середовищі негативно впливають на соціальне середовище: завдається шкода здоров'ю людей, матеріальним цінностям, обмежуються рекреаційні можливості осіб, інші встановлені законодавством суб'єктивні права особи, в тому числі їх екологічні права.

Шкода здоров'ю проявляється у втратах фізіологічного, генетичного, матеріального та морального характеру. Шкода матеріальним цінностям

проявляється в обмеженні майнових прав власника певного майна (загибелі с/г тварин, урожаю, багаторічних насаджень та інших матеріальних цінностей). На нашу думку, найповніше і найгрунтовніше структуру і види шкоди, заподіяної довкіллю, дослідив В. Петров. Автор обґрунтовує положення про поділ шкоди, заподіяної природному середовищу, на економічну та екологічну. Такий поділ, як зазначає В. Петров, логічно впливає із самої системи взаємодії суспільства і природи, де функціонують дві підсистеми – економічна і екологічна.[8, 263] Підтримуючи точку зору В. Петрова, деякі науковці за основу поділу шкоди на економічну та екологічну, пропонують взяти наслідки спричиненої шкоди [55, 306-307]. Прихильники цієї позиції одностайно вважають, що і економічна, і екологічна шкода органічно пов'язані між собою як джерелом спричинення, так і способом спричинення і оцінюються в грошовому виразі.

Економічна шкода органічно впливає з економічної оцінки природних ресурсів. Економічна шкода, заподіяна природному середовищу, - це ті негативні зміни в його стані, що викликані забрудненням, виснаженням, руйнуванням природного середовища і ведуть до знищення, погіршення чи втрати матеріальних благ, втрати коштів, що були вкладені в покращення природного об'єкта, або необхідності додаткових витрат на його відновлення.

Постає питання про подальші наслідки такої шкоди, адже знищення лісового масиву, забруднення водоймища чи атмосферного повітря тягне за собою зміни в природному середовищі, погіршує його якість, негативно впливає на інші природні об'єкти та на життя і здоров'я людей, і визначається дослідниками як екологічна шкода, що має свої особливості. [8,335; 48, 11; 55, 235]

Узагальнюючи всі наукові позиції, можна перелічити її суттєві ознаки і дати власне визначення. Такими ознаками є:

1. екологічна шкода проявляється впродовж тривалого (невизначеного)

проміжку часу; (що зумовлено ланцюговістю її поширення тобто безпосередньому забрудненню може піддаватись один із об'єктів довкілля а потім це забруднення поширюється на інші об'єкти через їх пов'язаність в єдиній екологічній системі. Наприклад: через безпосереднє забруднення атмосферного повітря, забруднюються водні об'єкти, через водне середовище забруднюються рибні запаси і відповідно через вживання забрудненої рибної продукції може бути заподіяна шкода здоров'ю людини.) Крім зазначеного іноді часові рамки прояву екологічної шкоди залежать від кліматичних умов певної території, від наявності певних погодних явищ (кількість опадів, сила та напрямок вітрів).

2. шкода не має чітко визначених територіальних меж поширення; (ця особливість пов'язана із вищезазначеною і так само зумовлена ланцюговістю її поширення, кліматичними умовами, погодними явищами. Крім того, як причину що зумовлює труднощі у визначенні меж поширення екологічної шкоди, варто визнати особливі властивості природного об'єкту який безпосередньо забруднений, у зв'язку із цим шкода може проявитись (поширитись) швидше або навпаки повільніше, що якраз і ускладнює можливості людини щодо об'єктивного визначення територіальних меж її поширення.
3. може бути відновною, невідновною, відносно відновною [8,336; 48,12]
4. екологічна шкода не завжди може бути об'єктивно оцінена в грошовому виразі; (зазначена ознака зумовлена вище перерахованими особливостями та тим, що навіть якщо будуть визначені межі її поширення та безпосередні обсяги забруднення та інших негативних впливів, ці негативні наслідки можна лише приблизно оцінити в грошовому еквіваленті з таких об'єктивних та суб'єктивних причин як: по-перше, природні об'єкти не мають споживчої та мінової вартості яку мають матеріальні цінності в цивілістичному розумінні (грошова вартість майна визначається виходячи із затрат праці та матеріалів, вкладених в певну

річ), а отже вони взагалі не можуть бути об'єктивно оцінені в грошовому еквіваленті, вони “безцінні”. Таким чином, при знищенні природного об'єкта чи його частини, втраті певних його природних (екологічних) властивостей оцінити ці втрати в грошовому еквіваленті неможливо (об'єктивна причина). Проте така оцінка має бути максимально наближеною до реально заподіяної шкоди. Розмір компенсації визначається на основі спеціальних, нормативно-правових актів (методики, такси), з урахуванням кадастрової оцінки природного об'єкта, властивостей негативних чинників які привели до заподіяння екологічної шкоди (хімічний склад викидів, тривалість викидів, об'єм викидів за одиницю часу). Досконалість зазначених нормативно-правових актів залежить від факторів які, на нашу думку, можуть бути віднесені до суб'єктивних, оскільки вони залежать від можливостей людини це: стан наукових досліджень в сфері загальної екології, радіології, ядерної фізики, галузей хімічних наук, медицини, економіки. Розвиток цих наук, зокрема в аспекті оцінки впливу на довкілля, а через нього на життя та здоров'я людини різних техногенних чинників, є необхідною умовою розвитку та удосконалення правового механізму визначення і компенсації екологічної шкоди.

5. проявляється у безпосередньому впливі на життя та здоров'я людини (антропогенна шкода), на життя і здоров'я майбутніх поколінь (генетична шкода) [8, 336];
6. прояв екологічної шкоди супроводжується заподіянням моральної шкоди, особам що постраждали.

Виходячи із зазначених особливостей, можна дати наступне визначення: екологічна шкода – це негативні зміни в стані довкілля, викликані його забрудненням, виснаженням, порушенням вимог екологічної безпеки та порушенням екологічних прав громадян, що знижують природні можливості середовища до самоочищення та самовідновлення, чи роблять неможливим

відновлення його стану людиною, проявляються впродовж тривалого невизначеного часу, не мають чітких територіальних меж (первинна шкода) і є причиною настання фізіологічних, генетичних та інших негативних наслідків для життя та здоров'я людини, її соціального оточення, несуть загрозу для життя і здоров'я майбутніх поколінь, спричиняють фізичні та психічні страждання особам (моральну шкоду), можуть мати відносно об'єктивну грошову оцінку, або важко піддаються такій оцінці (вторинна шкода).

Із зазначеного вище, можна зробити висновок, що шкода довкіллю і шкода, заподіяна людині порушенням норм екологічного законодавства, є дві взаємопов'язані і нерозривні категорії. Таким чином, їх можна порівняти як частину і ціле; як шкоду первинну (шкода довкіллю) і вторинну (шкода особі, що заподіюється через негативний стан довкілля).

Поділ шкоди, заподіяної довкіллю, на економічну та екологічну, як пропонують науковці, може бути застосовано для диференціації шкоди, заподіяної громадянам, при порушенні їх екологічних прав. Проте, на нашу думку, більш доцільно вести мову про шкоду економічну (заподіяну майновим інтересам особи) і шкоду, що заподіяна життю і здоров'ю людини (антропогенну). Саме такий поділ шкоди зумовлений тим, що поділ її на економічну і екологічну, що застосовується для диференціації шкоди довкіллю, не зовсім точно відображає сферу в якій вона проявляється у випадку порушення екологічних прав громадян. Запропонований поділ видається нам більш доцільним, бо дає можливість виокремити шкоду, заподіяну особі, із об'єму шкоди, яка заподіюється довкіллю в цілому, і визначити її спрямування (майно особи, її життя та здоров'я). Таке твердження не суперечить проаналізованим вище науковим позиціям, які ми поділяємо.

Потрібно зауважити, що не завжди порушення екологічних прав громадян

тягне за собою негативні наслідки у вигляді шкоди майну, життю чи здоров'ю особи. Прикладом цього може бути випадок, коли особа не може використати своє дозвілля у звичному місці відпочинку через його забруднення, або коли ображено її естетичні почуття знищенням зелених насаджень.

Спираючись на попередні наукові дослідження елементів шкоди, що заподіюється екологічними правопорушеннями, та на аналіз чинного законодавства, можна визначити структуру економічної шкоди, яка заподіюється особам, порушенням їх екологічних прав. Складовими елементами цієї шкоди є: втрати товарної продукції природної сировини, знищення майна чи його погіршення, втрата врожаю, витрати понесені особою на покращення природного об'єкта і не використані, витрачені кошти на придбання товарів (продуктів харчування, предметів побуту) які не відповідають вимогам екологічної безпеки (ст.17 Закону України "Про захист прав споживачів").

По своїй сутності шкода життю і здоров'ю є елементом екологічної шкоди що заподіюється довкіллю, є її вторинним проявом і виражається в повній або частковій втраті життєзабезпечувальних функцій організму.

Згідно Статуту Всесвітньої організації охорони здоров'я та Основ законодавства України про охорону здоров'я - здоров'я людини характеризується станом повного фізичного, душевного і соціального благополуччя, а не тільки відсутністю хвороб чи фізичних вад.(ст..3). Здоров'я - складна інтегрована категорія що поєднує психологічні, фізіологічні та соціальні умови існування людини. Благополучний екологічний стан – це комфортний для життя та здоров'я, вільного прояву особи стан.

Проблема відшкодування шкоди, заподіяної пошкодженням здоров'я чи смертю, досить повно досліджувались в цивілістиці та науці трудового права [56-63].

Науковці, всебічно досліджуючи це питання, звертають увагу на

особливості зазначеної шкоди. Зокрема, М. Малєїн зауважує, що шкода, заподіяна пошкодженням здоров'я чи смертю, виражається у збитках, які виникають як на момент правопорушення, так і після нього, впродовж визначеного чи не визначеного часу [60, 13]. Це положення є суттєвим для всіх випадків, коли заподіюється шкода здоров'ю, і має бути враховано при визначенні розміру її відшкодування у правовідносинах заподіяння шкоди життю, здоров'ю через екологічно-небезпечний стан довкілля, продукти харчування чи предмети побуту, що не відповідають вимогам екологічної безпеки.

Питанню охорони життя і здоров'я людини від негативного впливу довкілля, поки що, не приділено достатньої уваги ні законодавцями, ні науковцями. Ці питання лише частково досліджувались російськими і українськими авторами, або досліджувались лише деякі їх аспекти. [8; 64-69]

Відсутність теоретичних розробок і недосконалість законодавства щодо регламентації визначення і відшкодування такої шкоди заважає, а інколи робить неможливим практично вирішувати цю проблему.

На жаль, в Законі України “Про охорону навколишнього природного середовища” відсутні положення щодо структури і об'єму шкоди, яка може бути заподіяна життю і здоров'ю людини внаслідок негативного впливу довкілля. Тому для з'ясування цього питання необхідно звернутись до норм цивільного законодавства та деяких інших нормативно-правових актів екологічного законодавства.

Новий Цивільний кодекс України містить як загальні положення про відшкодування шкоди (ст.1166-1168), так більш детально у порівнянні із Цивільним кодексом в редакції 1992року, визначає види та структуру шкоди заподіяної особі каліцтвом, ушкодженням здоров'я або смертю та регламентує способи її визначення. Зокрема в ст.1195 визначені такі види компенсації-заробіток втрачений потерпілим внаслідок втрати чи зменшення професійної

або загальної працездатності, додаткові витрати, викликані необхідністю посиленого харчування, санаторно-курортного лікування, придбання ліків, протезування, стороннього догляду, тощо. У випадку смерті потерпілого цивільне законодавство передбачає такі види компенсацій: 1) відшкодування шкоди непрацездатним особам які були на його утриманні, або мали право на утримання на момент його смерті, а також дитині потерпілого яка народилась після його смерті (ст..1200); 2) відшкодування витрат на поховання та на спорудження надгробного пам'ятника особі яка зробила ці витрати (ст.. 1201); 3) відшкодування моральної шкоди членам сім'ї померлого (чоловік, дружина, діти (усиновлені), батьки (усиновителі), особи які проживали з померлим однією сім'єю) (ст.. 1168 п.2). Новелою цивільного законодавства є положення ст.. 1164, в якій закріплено право вимагати відшкодування шкоди також у випадку неусунення загрози життю, здоров'ю, майну особи.

Інші нормативно-правові акти в галузі екології містять норми, що не можуть поширюватись на всі випадки заподіяння шкоди здоров'ю через негативний вплив довкілля, а мають спеціальне призначення. Наприклад, ст.13 Закону України “Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку”, передбачає право громадян на відшкодування шкоди, завданої впливом іонізуючого випромінювання під час використання ядерної енергії. Дана стаття взагалі не визначає тих збитків, які підлягають відшкодуванню, і носить бланкетний характер. В статті 13 Закону України “Про статус та соціальний захист громадян що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи” передбачені види шкоди, які підлягають відшкодуванню, але ця стаття, як і інші норми цього закону, поширюється лише на осіб, які визнані постраждалими від Чорнобильської катастрофи. Проте ст.14 цього ж закону передбачає можливість встановлення статусу осіб, які постраждали від Чорнобильської катастрофи, за громадянами, які брали участь у ліквідації інших ядерних аварій та випробувань, у військових навчаннях із застосуванням ядерної зброї.

Таким чином, питання структури та об'єму відшкодування шкоди, заподіяної життю і здоров'ю людей негативним впливом довкілля, потребують всебічного наукового дослідження і законодавчого врегулювання.

Більш досконалим щодо регулювання зазначених питань є законодавство Росії, зокрема в п.2 ст. 89 аналогічного закону (Закон РФ «Об охране окружающей природной среды») передбачено що при визначенні розміру шкоди здоров'ю громадян враховується: ступінь втрати працездатності потерпілого, необхідні затрати на лікування і відновлення здоров'я, затрати на догляд за хворим, інші витрати в тому числі втрачені професійні можливості, затрати зумовлені зміною місця проживання і способу життя, професії а також пов'язані з моральними травмами, втратою можливості мати дітей, чи ризиком народження дітей з вродженою патологією.[70] Гадаємо, що наше законодавство цілком може запозичити ці положення для правового врегулювання питання відшкодування антропогенної шкоди, заподіяної фізичним особам.

Відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян (заподіяної майну, життю та здоров'ю), має ґрунтуватись на принципі її повного відшкодування. Деякі автори зазначають, що цей принцип розуміється і може дотримуватись тільки в частині шкоди, яка піддається грошовій оцінці [8,355]. На основі вищевикладеного, варто ще раз наголосити, що антропогенна шкода в свою чергу поділяється на майнову (витрати на лікування, харчування, протезування), та немайнову (пов'язану з моральними втратами – втрата можливості мати дітей, ризик народження дітей з вродженою патологією). Таким чином, особливі складнощі у визначенні її розміру, і відповідно можливості відшкодування викликає саме немайнова (генетична, фізіологічна та моральна шкода).

Втрата життя, здоров'я людини, зміни в її генетичному коді і можливі наслідки для майбутніх поколінь важко піддаються грошовій оцінці. Саме з цих причин, це питання потребує особливої уваги фахівців різних галузей

знань, і юристів в першу чергу. Вже давно назріла потреба створення методики визначення такої шкоди.

Відомо, що сприйняття та чутливість, поняття комфорту середовища існування, різні у людей в залежності від соціального становища, рівня культури, статі, раси, віку та інших ознак. В ідеалі потрібно було б враховувати всі ці ознаки та особливості при визначенні впливу на людину стану довкілля, але з огляду на стан чинного законодавства та інших вагомих причин (стан наукових досліджень, економічний стан держави) поки що це неможливо. Тому всі показники, що встановлені для характеристики безпечності довкілля, розраховані на середньостатистичну людину. Ще однією обставиною, яка суттєво впливає на визначення розміру антропогенної шкоди, на думку деяких вчених, є її латентний характер, коли можна з великим ступенем імовірності припустити наявність накопичення такої шкоди, проте через невираженість прояву неможливо визначити її ступінь.[71, 143]

Віддаленість наслідків такої шкоди в часі та просторі, породжує проблему щодо визначення її розміру, зокрема, шкоди немайнового характеру. Очевидно, при розробці методики, яка б дала можливість врахувати екогенну шкоду, заподіяну життю і здоров'ю людини, потрібно виходити із тих же положень, що і при встановленні нормативів екологічної безпечності довкілля, тобто неможливість враховувати індивідуальні особливості конкретної людини змушує виходити із середньостатистичних даних. Такі дані мають бути достатньо об'єктивними. Досягти цього можна залучивши фахівців різних галузей медицини та інших наук, з метою прогнозування (передбачення) наслідків впливу найрізноманітніших факторів довкілля на життя та здоров'я людини, на життя та здоров'я майбутніх поколінь. Результати таких досліджень можуть бути основою для розробки відповідної методики, щодо визначення антропогенної шкоди, зокрема, тої яка має немайновий характер (втрачені професійні можливості, генетичні розлади, зміна способу життя). На наш погляд, варто прийняти до уваги позицію

окремих науковців щодо системи розрахунку такої шкоди. Зокрема М. Васильєва пропонує впровадити компенсацію втрат, пов'язаних з втратою професійних можливостей, зміною способу життя, з моральними травмами тощо, а також за психологічні навантаження, генетичні розлади у вигляді виплати паушальної суми. (паушальне відшкодування – це деяка фіксована неподільна сума, що покриває понесені втрати, передусім немайнові).[71,143-144] Враховуючи те, що перевищення нормативів екологічної безпеки, якщо не викликає одразу певних негативних змін у здоров'ї людини, то реально створює загрозу таких змін і безумовно залежить від ступеня порушення екологічних нормативів, тому розмір паушальної суми, перед усім, повинен залежати від розміру забруднення довкілля, продуктів харчування, предметів побуту. Оскільки, як уже зазначалось вище, кожна людина по різному реагує на зміни в стані довкілля залежно від віку, умов проживання (територіальні та кліматичні особливості), то ці показники теж можуть бути використані як певні коефіцієнти при визначенні суми компенсації.

Враховуючи зазначені труднощі, які об'єктивно існують при визначенні антропогенної шкоди, доцільно вести мову про застосування загально правового принципу соціальної справедливості при її компенсації. Саме цей принцип має бути основоположним в системі принципів відшкодування шкоди, заподіяної життю та здоров'ю людини негативним станом довкілля.

Таке положення ніякою мірою не означає підміну принципу повного відшкодування, або його недооцінку. Соціальна справедливість якраз і передбачає еквівалентність розміру заподіяної і відшкодованої шкоди.

Як вірно зауважують деякі науковці, соціальна справедливість при відшкодуванні шкоди досягається тільки тоді, коли збитки повністю компенсуються потерпілому [72, 34].

На нашу думку, реалізація принципу соціальної справедливості стане стимулом для удосконалення механізму визначення розміру шкоди, заподіяної

життю та здоров'ю громадян порушенням їх екологічних прав.

Принципи відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічного законодавства, досліджувались багатьма науковцями [8, 339-342; 48, 12-13; 55, 307-308], тому немає потреби деталізувати це питання.

Для повного та всебічного розкриття досліджуваного питання доцільно розглянути також інші види шкоди (виділені за іншими критеріями), заподіяної порушенням екологічних прав громадян, оскільки ці положення мають як наукове, так і практичне значення.

Найпоширеніший поділ, який застосовується для диференціації шкоди за сферою, де вона проявляється, є поділ шкоди на майнову та моральну. Як вірно підкреслюється в літературі, неправомірна діяльність може посягати на майнові чи особисті блага, проте характер шкоди визначається не по безпосередньому об'єкту посягання, а в залежності від того, якою мірою результат посягання відобразився на майновій чи моральній сфері потерпілого [21, 60-62; 31, 11-12]. Таке твердження не викликає жодних заперечень, погоджуючись з ним, можна зробити висновок, що при порушенні екологічних прав громадян, незалежно від об'єкту посягання (майно, життя, здоров'я людини), може заподіюватись як майнова, так і моральна шкода.

Аналіз наукових джерел, в яких досліджувались питання структури та обсягу шкоди, заподіяної порушенням екологічного законодавства, дає підстави говорити про те, що питанню відшкодування моральної шкоди в науці екологічного права приділено не достатньо уваги і воно досліджувалось фрагментарно. В більшості джерел, моральна шкода розглядалась як елемент екологічної шкоди [8, 336]. З таким твердженням можна погодитись лише частково. Моральна шкода, безперечно, має місце тоді, коли заподіюється шкода життю та здоров'ю людини. В цьому випадку вона є похідною від шкоди антропогенної. На нашу думку, таке розуміння природи моральної

шкоди значно звужує як зміст цієї правової категорії, так і сферу її виникнення. Вважаємо, що її доцільно розглядати як самостійний елемент в структурі шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян, за запропонованим критерієм (за сферою, де вона виникає). Оскільки моральна шкода виникає в духовній сфері людини і проявляється в фізичних і душевних стражданнях, що викликані порушенням тих чи інших суб'єктивних прав громадян, на нашу думку, вона є інтегрованою категорією оскільки виникає внаслідок порушення як майнових, так і особистих прав (право на життя, здоров'я).

Проблеми відшкодування моральної шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян детальніше досліджуються в наступному підрозділі роботи.

Не менш поширеним є поділ шкоди на пряму дійсну шкоду та не отримані прибутки. В ст. 22 Цивільного кодексу України (2003р.) йдеться про поділ не шкоди а безпосередньо збитків на реальні збитки та упущену вигоду.

Потрібно зауважити, що довгий час в радянській цивілістиці точились дискусії, щодо прийнятності такого виду шкоди як не отримані прибутки. В радянські часи цей вид шкоди оцінювався деякими науковцями як “типовий буржуазний інститут”.[44, 114] Нині такий поділ збитків ніким не заперечується.

Поділ шкоди на пряму дійсну шкоду та не отримані прибутки здійснюється в залежності від того, проходить зменшення існуючого блага чи майбутнього майнового блага, яке з'явилося б, якби не порушення нормального розвитку відносин.

Щодо екологічних правовідносин, що виникають із заподіяння шкоди, то теж робились спроби визначити її структуру за вказаним критерієм [48,11-12; 54, 25;73, 107]. Аналізуючи результати цих досліджень та чинне законодавство, можна визначити такі негативні наслідки майнового характеру, які може нести особа у випадку порушення її екологічних прав:

прямі (реальні) збитки: вартість знищеного майна, урожаю, витрати на відновлення стану природного об'єкту чи майна, що є власністю особи, кошти на лікування, відновлення здоров'я, кошти на поховання, якщо смерть наступила через негативний стан довкілля, витрати на придбання продуктів харчування чи предметів побуту, які не відповідають вимогам екологічної безпеки, кошти на лікування домашніх тварин, що постраждали внаслідок негативного стану довкілля, кошти на переїзд в іншу місцевість, витрати на перенавчання.

Не отримані прибутки (упущена вигода) - це ті матеріальні надбання, які б отримав громадянин, якби його екологічні права не були порушені. До них можна віднести: вартість урожаю, що недоотриманий через забруднення довкілля, не отримані прибутки внаслідок додаткових витрат господарства (наприклад, забруднення земельної ділянки, де випасається худоба, чи водного об'єкта, змушує особу користуватися іншими природними об'єктами, що знаходяться в іншому, менш зручному місці і приводить до додаткових витрат, внаслідок чого зменшує можливі прибутки, які б мала особа без цих умов, що склалися); втрачені професійні можливості; вимушена зміна способу життя .

Така диференціація майнової шкоди, заподіяної особі у випадку порушення її екологічних прав, є досить умовною оскільки екологічне законодавство не містить відповідних положень щодо її структури. З цієї причини основоположні засади визначення шкоди, заподіяної життю та здоров'ю, містяться в цивільному та трудовому праві і лише окремі положення в деяких нормативних актах екологічного законодавства. Потрібно зазначити, що при заподіянні шкоди, порушенням екологічного законодавства, основна частка в об'ємі збитків належить не отриманим прибуткам, і тому існує проблема в їх об'єктивному і повному визначенні.

Крім зазначених видів шкоди, в науковій літературі можна зустріти поділ на пряму та непряму шкоду. Такий поділ можна і доцільно, в окремих випадках, застосовувати для диференціації шкоди (збитків), заподіяних громадянам

порушенням їх екологічних прав.

Основою цього поділу є характер причинного зв'язку між дією чи подією і результатом у вигляді заподіяння шкоди що став її наслідком. При цьому, прямі збитки є передбачуваними і безпосередніми, а непрямі – не передбачуваними і випадковими.

Проблема диференціації збитків на прямі і непрямі давно досліджується в науці цивільного права, проте вона не втратила актуальності, зокрема, для наукових досліджень в галузі екологічного права. Прямими визнаються збитки, що перебувають в необхідному причинному зв'язку з протиправним діянням (дією чи бездіяльністю); діяння є в цьому випадку суттєвою по відношенню до даних збитків причиною, без якої вони б не наступили.

Непрямими визнаються збитки, що знаходяться з протиправним діянням у випадковому зв'язку і в той же час необхідному зв'язку з якоюсь іншою обставиною, що породила ці збитки [74, 57].

Поряд з цим В. Кофман висловив думку про те, що диференціація збитків на прямі і непрямі теоретично не обґрунтована [75, 124]. На думку інших науковців, відшкодуванню підлягають лише прямі збитки, непрямі не відшкодовуються [76, 49-51; 77, 380-381]. На противагу цим позиціям, Л. Лунц вважав, що обмеження відповідальності відшкодуванням прямих збитків є відхиленням від принципу повного відшкодування шкоди [78, 372-373].

Факт відшкодування непрямих збитків науковці вірно пов'язують із наявністю вини особи, діяння якої знаходяться в необхідному причинному зв'язку зі шкодою що виникла внаслідок цих діянь, причому, умисел заподіювача стосується і привхідних сил, які можуть мати місце і бути випадковою причиною, внаслідок виникнення якої заподіюється шкода (тобто, особа передбачає або може передбачити негативні наслідки таких привхідних причин). Недаремно, ще російські (дореволюційні) науковці при умислі правопорушника допускали можливість відшкодування непрямих збитків.

Пізніше питання про непрямі збитки було знову поставлено на обговорення у 1940 році Г. Матвеевим, який писав: “Покладення обов’язку відшкодувати непрямі збитки можна було б визнати необхідним лише у випадку, коли контрагент порушив договір, передбачаючи виникнення непрямих збитків і бажаючи їх настання”. Цю ідею пізніше підтримали М. Малейн, В. Тархов, зокрема, останній звертав увагу на те, що неможливо покладення відповідальності за недоліки, зовсім від відповідальної особи не залежні і не пов’язані з її поведінкою.[16, 97] Не можна залишати поза відповідальністю недоліки, вмісно допущені або створені відповідальною особою, яка вчиняє проступок чи злочин.

Теоретичне і практичне значення поділу збитків на прямі і непрямі визнається і іншими юристами. [44, 119]

Для покладення на особу відповідальності відшкодувати непрямі збитки, необхідно встановити, що вони виникають внаслідок вмісно створених або свідомо допущених привхідних причин.

Вважаємо, що вести мову про прямі і непрямі збитки доцільно по відношенню до диференціації шкоди, заподіяної довкіллю і, відповідно, через нього громадянам. В екологічному праві, в свій час, була висловлена думка про існування причинного зв’язку між дією і результатом (шкодою), що обтяжена так званими “привхідними силами природи” [54, 46]. У випадку, коли шкода довкіллю, життю та здоров’ю людини заподіюється не лише конкретними діями особи але і певним стихійним лихом одночасно, питання прямих і непрямих збитків потребує з’ясування і має практичне значення.

В зазначеній ситуації стихійне лихо і дії суб’єкта не розглядаються автономно, вони є певною єдністю щодо тих результатів, які виникають внаслідок поєднання цих обставин. Інколи стихійне лихо і його шкідливі наслідки більшою чи меншою мірою зумовлені недоліками експлуатації певного об’єкта природного середовища, чи іншого об’єкта (наприклад,

підприємства, що є ДПЕН, очисних споруд). Тобто, якби таких недоліків в експлуатації не було, то і стихійне лихо не мало б таких негативних наслідків (руйнування споруд, підтоплення земель). В такому випадку є підстави стверджувати, що прямі і непрямі збитки будуть відшкодовуватись особою що допустила порушення умов використання того чи іншого об'єкта. За таких умов відшкодування шкоди буде заходом юридичної відповідальності.

Як відзначає С. Кравченко, відповідальність особи за виникнення шкідливих наслідків обґрунтована не в усіх випадках (так як це має місце при прямому причинному зв'язку), а лише тоді, коли на нього було покладено обов'язок запобігти їх настанню (наприклад, обов'язок запобігти шкідливому впливу вод, в належному стані підтримувати очисні споруди, дамби, відстійники).

Вважаємо, що диференціація збитків на прямі та непрямі, при зазначених умовах, дасть можливість: по-перше, якнайповніше визначити об'єм шкоди; по-друге, встановити коло суб'єктів, на яких буде покладено обов'язок відшкодувати заподіяну шкоду; по-третє, зробить можливим визначення розміру збитків, які будуть відшкодовуватись кожним із суб'єктів при наявності необхідних умов (протиправності, вини, причинного зв'язку, тобто в порядку юридичної відповідальності), чи в силу положень закону, який зобов'язує певного суб'єкта відшкодувати шкоду (наприклад держава як суб'єкт позитивної відповідальності).

У тих випадках коли мова йде про абсолютні екологічні права, зокрема, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, шкода буде відшкодовуватись завжди: і у випадку, коли причиною такої шкоди є правопорушення, і тоді, коли її причиною буде стихійне лихо, ядерний інцидент, аварія на об'єкті підвищеної екологічної небезпеки. Проблемою є те, хто буде відшкодовувати таку шкоду і в якому обсязі. Саме з цих міркувань, питання про непрямі збитки, умови та порядок їх відшкодування є актуальними.

Отже, із викладеного вище можна зробити такі висновки: непрямі збитки в структурі збитків, заподіяних порушенням екологічних прав громадян, мають місце тоді, коли із можливості шкідливий результат перетворюється в реальність, під дією нових незалежних сил, які не піддаються контролю з боку людини, і якщо при цьому шкідливий результат дії привхідних сил охоплюється умислом особи, що вчиняє певні діяння, то така особа буде суб'єктом відшкодування прямих та непрямих збитків в порядку майнової юридичної відповідальності; відшкодування усіх непрямих збитків покладається на особу, якщо шкідливий вплив привхідних сил певною мірою обумовлений недоліками експлуатації природного об'єкта чи будь-якого іншого об'єкта, або коли на цю особу покладений обов'язок попередити їх настання.

При відсутності зазначених умов, пряма та непряма шкода, заподіяна стихійним лихом чи іншими подіями, що привели до порушення вимог екологічної безпеки довкілля, відшкодовується в порядку позитивної відповідальності державою.

Конкретизувати структуру прямих і непрямих збитків в загальному вигляді неможливо, тому що не лише пряма дійсна шкода, але і не отримані прибутки можуть бути як прямими, так і непрямыми, за перерахованих вище умов. Непрямі збитки можуть бути настільки ж реальними, як і прямі.

Отже, наявність і обсяг прямих і непрямих збитків визначається в кожному конкретному випадку з урахуванням причинного зв'язку між діянням і результатом та виною особи.

1.3. Проблеми відшкодування моральної шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян

Проблема відшкодування моральної шкоди, для пострадянських країн не є новою. В дореволюційному законодавстві Росії передбачалась можливість відшкодування моральної шкоди, щоправда, лише у випадках: заподіяння безчестя та нанесення особистої образи, неправомірне засудження до тюремного покарання та, у разі присудження, до виправних робіт (ст. ст.667, 678, Цивільного Зводу від 21 березня 1851 року). Проте, серед російських юристів того часу не було єдності щодо можливості та правомірності стягнення плати за моральну шкоду.

Одні науковці підтримали це положення (наприклад, С. Беляцкін [79, 46]), а інші негативно ставилися до нього. [80, 35; 81, 683] Г. Шершеневич, зокрема, писав: “Законодавство, що встановлює принцип грошової винагороди моральної шкоди, викликає аморальні мотиви в уявленні самих громадян. Потрібно проїнятися глибокою неповагою до особи людини, щоб переконати її, що гроші здатні дати задоволення всім її душевним і моральним стражданням.”[81, 683]

Законодавство радянського періоду не сприйняло концепції моральної шкоди. Проте окремі вчені-юристи піднімали це питання. Так Б. Утевський, будучи прихильником цієї концепції, обґрунтовував необхідність і можливість відшкодування моральної шкоди тим, що інколи моральна шкода, що заподіюється злочином, більш відчутна для потерпілого, ніж майнова шкода, інколи злочин, не завдаючи потерпілому майнової шкоди, ламає все його життя і приносить важкі моральні страждання, які нічим не компенсуються. Утевський визнавав, що моральна шкода може бути компенсована в грошовій чи іншій формі, і це не суперечило б законодавству і суспільній правосвідомості, оскільки грошова компенсація моральної шкоди не виключає для порушника кримінального покарання і тому не може розцінюватись як

можливість “відкупитись” від покарання [82, 1083-1084]. Аналогічної позиції дотримувався І. Брауде [83, 12-14]. Інші вчені, різко критикуючи цю позицію, наголошували на тому, що відшкодування моральної шкоди, по своїй суті, є буржуазним інститутом, що не властивий радянській правосвідомості [84, 1465-1466].

В судовій практиці 20-их років інколи зустрічались позови, що містили вимоги про відшкодування моральної шкоди, проте такі позови залишались без задоволення [85, 10-11].

У 1939 році до питання відшкодування моральної шкоди знову повернувся М. Агарков із пропозицією ввести до цивільного законодавства положення про можливість... додаткового відшкодування в розмірі, визначеному судом, у випадку, якщо пошкодження здоров'я потерпілого тягне для нього тривалі страждання чи втрати [86, 73-74]. Це положення згодом у 1958 році було підтримано Х. Назаровим [87]. Проте В. Маслов в 1961 році писав: “Грошова компенсація шкоди аморальна” [88, 10].

Дальший розвиток наукової думки, щодо відшкодування моральної шкоди зводився лише до дослідження зобов'язань, що виникають із заподіяння шкоди здоров'ю людини.

Визнаючи можливість відшкодування моральної шкоди, науковці по-різному підходять до самих способів її відшкодування. Одні вважають, що таке відшкодування повинно здійснюватись шляхом грошової компенсації (наприклад, М. Шимінова [89, 118]). Інші припускають можливість відшкодування шляхом усунення або “загладжування” моральної шкоди [21, 60]. На думку А. Собчака та В. Смірнова, самі по собі духовні інтереси, звичайно, не можуть компенсуватись економічними засобами і загладжування такої шкоди повинно зводитись до створення та забезпечення умов для задоволення відповідних потреб потерпілої особи. На думку Л. Майданник і М. Сергеева питання про загладжування моральної шкоди доцільно ставити

лише в тих випадках, коли порушеними є ті інтереси особи, котрі мають який-небудь майновий еквівалент і об'єктивно здатні до відновлення або еквівалентної заміни в натурі, шляхом здійснення відповідних витрат [90, 17]. Прихильники другої позиції пропонували для надання легальної основи такому способу відшкодування моральної шкоди в нормативному порядку встановити правило, в силу якого суд, враховуючи інтереси потерпілого, може зобов'язати заподіювача таким чином “загладити” або усунути заподіяну потерпілому моральну шкоду.

Як перша, так і друга позиції знайшли своє відображення в нині діючому цивільному законодавстві України. Вперше в радянському законодавстві можливість відшкодування моральної шкоди була передбачена Законом СРСР “Про пресу та інші засоби масової інформації” (1990р.). Але потрібно зауважити, що можливість відшкодування моральної шкоди обмежувалась випадками заподіяння шкоди громадянину поширенням засобом масової інформації відомостей, що не відповідають дійсності, ганьблять його честь і гідність.

Наступним нормативно-правовим актом, який закріпив можливість відшкодування моральної шкоди, був Закон України “Про охорону праці” (1992 р.). Ст. 12 цього закону регламентує відшкодування моральної шкоди власником, якщо небезпечні або шкідливі умови праці призвели до моральної втрати потерпілого, порушення його нормальних життєвих зв'язків, вимагають від нього додаткових зусиль для організації свого життя.

Саме цей закон, на нашу думку, став основоположним для регламентації відшкодування моральної шкоди в інших нормативно-правових актах, оскільки, в ньому дається визначення моральної шкоди, з'ясовується коло суспільних відносин, на які він поширюється, і підкреслюється дуже важлива особливість щодо її відшкодування, “...відшкодування можливе без втрати потерпілим працездатності”. Це означає, що відшкодування моральної шкоди можливе тоді коли відсутня шкода майнова. Таким чином, можна вести мову

про відшкодування моральної шкоди як про новий і дуже важливий інститут, що нині потребує теоретичних обґрунтувань та законодавчого розвитку і закріплення в галузевих нормативно-правових актах, зокрема в екологічних.

Подальше законодавче закріплення відшкодування моральної шкоди було здійснено в ст.440-1 Цивільного кодексу України в редакції 1993 року.

Згодом право на відшкодування моральної шкоди було закріплено Конституцією України (статті. 32, 56, 62,152).

Право на відшкодування моральної шкоди дає можливість захистити одну із важливих сфер життєдіяльності людини – духовну, при цьому, як вірно відзначає М. Малейн, “... йдеться не про еквівалентне відшкодування, а про компенсацію, яка пом’якшує моральні переживання потерпілого...” [31, 13] Звичайно, неможливо в грошовій сумі абсолютно об’єктивно оцінити моральні страждання потерпілого, глибина цих страждань залежить від того, як особа сама сприймає факт порушення свого права, наскільки вона є емоційно врівноваженою, які в неї моральні цінності, душевний та психологічний стан.

Незважаючи на досить широке коло спеціальних підстав, для покладення на особу обов’язку відшкодувати моральну шкоду, законодавець не визнав за необхідне дати універсальне визначення моральної шкоди. В ст.. 440-1 ЦК України наведено лише різновиди моральної шкоди: фізичні та моральні страждання. Цивільний кодекс України 2003 року хоч більш детально регламентує це питання, проте досконалого та повного визначення моральної шкоди не містить, а лише детальніше в ст. 23 визначає її види залежно від змісту самого порушеного права. В Законі України “Про охорону праці” законодавець дає визначення моральної шкоди, яке не можна визнати універсальним або таким, що може бути застосовано до різних випадків заподіяння моральної шкоди. Більш об’ємне визначення моральної шкоди знаходимо у Постанові Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року №4 “Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди” [91,1]. В п.3 цієї постанови зазначено, що під моральною

шкодою слід розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань, або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб. На думку Пленуму, моральна шкода може полягати, зокрема, у приниженні честі, гідності, престижу або ділової репутації, у моральних переживаннях у зв'язку з ушкодженням здоров'я, у порушенні нормальних життєвих зв'язків через неможливість продовження активного громадського життя, у розладі стосунків з оточуючими людьми, у порушенні права власності (в тому числі інтелектуальної), прав наданих споживачам, інших цивільних прав, при незаконному перебуванні під слідством та судом, а також у настанні інших негативних наслідків.

В наведеному визначенні моральної шкоди враховані дефініції, які є в законодавстві, і водночас Пленум дає більш широке її розуміння.

Заслуговує на увагу питання щодо самого визначення та змісту моральної шкоди. В радянській і сучасній українській правовій науці, використовуються такі категорії: немайнова шкода, моральна шкода, фізична шкода [92, 102-104], душевні страждання, психологічні страждання [93, 36].

В юридичній літературі була висловлена думка про диференціацію немайнової шкоди на два окремих різновиди: фізичну і моральну [94, 446]. Тобто, моральна шкода розглядається лише як частина немайнової.

Фізична шкода проявляється в заподіянні фізичного болю. Моральна шкода – проявляється в заподіянні моральних (душевних) страждань і може виражатись в пережитому стресі, приниженні, безпорадності, почутті страху, в переживанні іншого дискомфортного стану, у зв'язку із втратою родичів, розкриттям лікарської чи сімейної таємниці, тимчасовим обмеженням або позбавленням прав, поширенням відомостей, які не відповідають дійсності і принижують гідність потерпілого тощо.

Інші науковці вважають, що категорія моральна шкода тотожна поняттю немайнова шкода. Так наприклад, С. Шімон зазначає, що моральна шкода - “...

втрата немайнового характеру, що спричинені моральними чи фізичними стражданнями, що виникли внаслідок дії (бездіяльності), які посягають на належні особі від народження чи внаслідок захисту права і блага” [95, 275]. Моральні та фізичні страждання в даному визначенні є причиною немайнової (моральної) шкоди, її проявом, а не її різновидами.

Перша позиція, маючи безперечно раціональне зерно, оскільки передбачає диференціацію немайнової шкоди за способом її прояву, може бути використана для дальшого розвитку наукових досліджень змісту немайнової шкоди. Поряд з цим, потрібно зауважити, що фізичні страждання (фізичну шкоду) з моральною теж розмежовувати не зовсім доцільно і вірно, оскільки фізичні страждання можуть бути причиною моральної шкоди (моральних страждань).

Фізичний біль може завдати шкоду психічному стану людини. Таким чином, за сферою свого впливу і за своєю природою в цілому, фізичні та моральні страждання дуже близькі. Недоцільність відокремлення фізичної шкоди від моральної зумовлюється також потребами практики. На нашу думку, таке відокремлення фізичної та моральної шкоди лише ускладнило б можливість застосовувати на практиці положення про її відшкодування.

Друге наведене визначення моральної шкоди за своїм змістом дуже близьке (фактично тотожне) визначенню, що дає Пленум Верховного Суду (наведене вище в роботі). На думку деяких вчених, визначення моральної шкоди, яке міститься в згаданій постанові, є недосконалим з точки зору логічності самої термінологічної конструкції, яка використовується для визначення шкоди [96, 824].

Схематично можна зобразити це визначення так: моральні страждання + фізичні страждання = моральна шкода.

Якщо з тим, що моральна шкода може виникнути внаслідок фізичних страждань, можна погодитись, то твердження, що вона може бути спричинена моральними стражданнями, викликає сумнів. Адже моральні страждання і є

моральною шкодою, її реальним проявом.

Саме такий недолік визначення моральної шкоди використовується як аргумент того, що все-таки, доцільніше в законодавстві і в теоретичних дослідженнях застосовувати категорію “немайнова шкода”. Наступним аргументом на користь використання терміну “немайнова шкода” є те, що суб’єктами, які мають право на її відшкодування, є не лише фізичні, але і юридичні особи.

З наведеними аргументами можна погодитись, щоб дати найбільш загальне визначення тих немайнових втрат, які несе особа у випадку порушення її прав, і в цьому випадку доцільніше використовувати термін “немайнова шкода”.

Не всі науковці при визначенні немайнової шкоди, заподіяної громадянам, виділяють в її змісті фізичні страждання. Так на думку Є. Солодко, під моральною шкодою потрібно розуміти: душевні, психологічні страждання, які терпить громадянин в результаті усвідомлення факту порушення його законних прав і інтересів, та факту заподіяння шкоди [93, 23]. Застосування такого оціночного критерію як “психічні страждання”, на нашу думку, є цілком виправданим для визначення змісту немайнової (моральної) шкоди. Так в праві США та Англії для визначення моральної шкоди використовується термін “психічна шкода” (“психіатрична шкода”), що проявляється у нервовому шоці, нервовому потрясінні. [97, 22-32] Душевні страждання є не що інше, як порушення психічної рівноваги внаслідок того, що особа дійсно усвідомлює факт порушення своїх прав. Таким чином, запропонована категорія психічної шкоди, на нашу думку, може бути використана у визначенні змісту моральної шкоди, як один із її проявів, поряд із фізичними стражданнями (шкодою). Вважаємо, що використання автором для визначення моральної шкоди двох майже тотожних категорій (душевні, психічні страждання) викликає сумніви і не зовсім повно і об’єктивно розкриває її прояв і походження. Це визначення має право на існування, хоча не всі науковці його підтримують. Воно не може претендувати на

універсальність і досконалість, крім вищевикладених зауважень, ще з таких міркувань. Зокрема, не можна однозначно оцінити твердження автора щодо того, що ступінь моральних страждань залежить не стільки від ступеня тяжкості порушення прав потерпілого, скільки від усвідомлення ним цього факту. З одного боку з цим можна погодитись, бо, безперечно, розмір моральної шкоди для кожної людини не однаковий, навіть якщо мають місце однакові порушення їх прав. Кожна людина сприймає ці факти по-різному, залежно від її психологічного статусу. В ідеалі ці особливості повинні бути враховані в кожному конкретному випадку порушення прав особи і заподіяній їй немайновій шкоди. З іншого боку таке положення суперечить чинному законодавству, яке не допускає довільного встановлення ступеню моральної шкоди, в залежності від того як громадянин сприймає правові наслідки порушення його права. Новий Цивільний кодекс України більш детально, у порівнянні із попереднім, визначає коло обставин які враховуються при визначенні розміру грошового відшкодування моральної шкоди, проте теж не містить такої обставини як врахування індивідуальних особливостей потерпілого.

Більш досконалою щодо обставин, які враховуються при визначенні розміру відшкодування моральної шкоди, є ст.151 Цивільного кодексу Російської Федерації, в ній встановлено, що при визначенні розміру відшкодування моральної шкоди враховується ступінь страждань потерпілого з урахуванням індивідуальних особливостей потерпілого. Гадаємо, що позиція автора щодо обставин, які повинні враховуватись при визначенні розміру відшкодування моральної шкоди (індивідуальні особливості особи), заслуговує на увагу і було б доцільно таке положення законодавчо відобразити.

Класифікацію різновидів моральної (немайновій шкоди) пропонує А.Загорулько, поділяючи її на:

1. душевні страждання, поєднані з фізичними;
2. душевні страждання, пов'язані з заподіянням майнової шкоди;

3. чисто душевні страждання, не пов'язані з фізичною шкодою.[92. 102-104]

Порівнюючи позицію А. Загорулько та положення, що містяться в ст. 23 Цивільного кодексу України, можна стверджувати, що принципової різниці між ними не існує, крім однієї. А саме, положення Цивільного кодексу встановлює можливість відшкодування моральної шкоди для досить широкого кола осіб (зокрема, п.2 передбачає відшкодування моральної шкоди не тільки безпосередньо потерпілій особі але і родичам та близьким цієї особи, членам сім'ї).

Наступне положення, яке потребує детальнішого розгляду, стосується умов і можливостей відшкодування немайнової шкоди в галузі екології.

Проблема відшкодування моральної шкоди в галузі екології окремо не розглядалась і не досліджувалась науковцями. Лише деякі положення та окремі аспекти частково висвітлювались в наукових статтях.

Безпосередньо в екологічному законодавстві немає норми, яка б передбачала можливість відшкодування крім матеріальної ще і немайнову (моральну) шкоду. Правовою базою для відшкодування моральної шкоди в нашій державі, в першу чергу, є норми Конституції України (статті 32,56,62,152). Оскільки відшкодування шкоди (збитків) в галузі екології є мірою цивільно-правової відповідальності, то правовою базою для її відшкодування в цій сфері є також норми Цивільного кодексу України. Деякі пов'язані з цим питання відображені в постановках вищих судових органів. Для з'ясування окремих положень відшкодування моральної шкоди доцільно навести окремі положення цих актів, що дають тлумачення окремих аспектів застосування норм чинного законодавства з питань відшкодування моральної шкоди.

Так відповідно до п.2 Постанови Пленуму Верховного Суду України “Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди”, спори з питань відшкодування моральної шкоди розглядаються судами у випадках, коли право на її відшкодування передбачено спеціальним

законодавством. Однак, таке обмеження не зовсім відповідає нормам чинного законодавства, зокрема ЦК України не містить ніяких обмежень щодо застосування відшкодування моральної шкоди.

Більш вірним, на нашу думку, є роз'яснення Вищого Арбітражного Суду України від 29 лютого 1996 року № 02-5/96 “Про деякі питання практики вирішення спорів, пов’язаних з відшкодуванням моральної шкоди”, в якому, зокрема, зазначено, що чинне законодавство не містить вичерпного переліку обставин, за яких юридична особа може вважати, що їй заподіяно моральну шкоду.

Таким чином, відповідно норм ЦК України, фізична або юридична особа має право вимагати відшкодування немайнової (моральної) шкоди у разі порушення її права неправомірними діями в будь-яких правовідносинах (в тому числі екологічних).

Заслужують на увагу положення ст.56 Конституції України, в якій передбачається право громадян на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень. Вказана стаття Конституції України є нормативною базою для відшкодування моральної та матеріальної шкоди у випадку незаконного обмеження чи порушення екологічних прав громадян (права природокористування, права на достовірну екологічну, якщо такі порушення були вчинені державними органами загальної та спеціальної компетенції, органами місцевого самоврядування). Відповідно до частини 3 ст.8 Конституції зазначені положення є нормами прямої дії та можуть безпосередньо застосовуватись для відшкодування шкоди (в тому числі моральної) заподіяної порушенням екологічних прав громадян.

Правовою базою для відшкодування шкоди, заподіяної порушенням основного екологічного права громадян на екологічну безпеку довкілля, є

ст.50 Конституції України, тотожна за своїм змістом положенню ст.9 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища” п.3 якої передбачає можливість подання до суду позовів до державних органів, установ, підприємств, організацій і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров’ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище. Ст.50 Конституції України, встановлюючи право громадян на відшкодування шкоди, заподіяної порушенням права на безпечне для життя та здоров’я довкілля, не розмежовує шкоду на матеріальну та моральну, як це зроблено у статтях 32, 56, 62, 152 Конституції України. Будучи тут не зовсім послідовним, законодавець веде мову про шкоду взагалі. Навряд чи можна стверджувати, що мається на увазі лише майнова шкода, тому що йдеться про наслідки порушення основного екологічного права громадян. Оскільки наше законодавство і наукова література передбачають диференціацію шкоди на майнову та немайнову (моральну), то виходячи з систематичного способу тлумачення, можна зробити висновок, що у ст.50, йдеться про всяку шкоду, яка виникає при порушенні права на безпечне довкілля, тобто і матеріальну, і моральну.

Таким чином, можна вважати, що правовою базою для відшкодування моральної шкоди у випадку порушення екологічних прав громадян є статті 50, 56 Конституції України та ст. 1167 Цивільного кодексу України, яку можна використовувати тоді, коли таке відшкодування не передбачається спеціальним законодавством (тобто екологічним), та ст.16 Закону України “Про об’єкти підвищеної небезпеки”, якщо шкода заподіяна внаслідок аварії що сталася на об’єкті підвищеної небезпеки.

Як уже зазначалось, довгий час відповідно до чинного законодавства України, моральна шкода відшкодовувалась лише у випадку, коли вона була заподіяна правопорушенням. (ст. 440-1 Цивільного кодексу УРСР).

У зв’язку із цим виникала і виникає низка проблем щодо можливості відшкодування моральної шкоди у випадку порушення екологічних прав

громадян.

Отже, якщо шкода (моральна, матеріальна) заподіяна протиправною винною дією, то тут жодних сумнівів щодо можливості та реальності її відшкодування не виникає, принаймні з точки зору чинного законодавства України. Проте існує цілий ряд проблем щодо можливості відшкодування моральної та матеріальної шкоди, заподіяної громадянам, їх життю та здоров'ю через негативний стан довкілля, якщо відсутня вина заподіювача, якщо шкода виникла внаслідок надзвичайної техногенної ситуації, стихійного лиха. Таким чином, перше питання, яке потребує вирішення, стосується відповідальності за моральну шкоду власника джерела підвищеної екологічної небезпеки (ДПЕН) у разі, коли заподіяна шкода життю, здоров'ю, майну особи і відсутня вина його власника.

Якщо ж оцінювати, які саме фактори справляють найбільш інтенсивний негативний вплив на довкілля і, відповідно, на здоров'я людини, то це безперечно, техногенні фактори, які належать до ДПЕН. Як засвідчують наукові і медичні дослідження, у населення, яке проживає у промислово-насичених районах, де незадовільний екологічний стан спостерігається підвищений рівень (до 50% проживаючих) різних психічних розладів, неврозів, загострень нервових захворювань. У ряді випадків спостерігається стан “посттравматичного стресу”, не викликаний конкретною травмою, а саме негативним станом довкілля [98, 50].

Не дивлячись на особливо значний вплив на довкілля, а через нього на життя та здоров'я людини таких об'єктів, відсутність тривалий час відповідної нормативно-правової бази відшкодування моральної шкоди, заподіяної ДПЕН, робила нереальним та і неможливим її грошову компенсацію. Саме цим обґрунтовувалась думка деяких науковців про обмежену можливість відшкодування моральної шкоди в галузі екології. Проте прийняття Закону України “Про об'єкти підвищеної небезпеки”, стало значним кроком на шляху створення відповідної правової бази для такого відшкодування, оскільки у

статті 16 зазначеного закону закріплено право на відшкодування шкоди (в тому числі моральної), заподіяної фізичним чи юридичним особам внаслідок аварії що сталася на об'єкті підвищеної небезпеки, незалежно від вини власника чи користувача такого об'єкта. Закріплення права на відшкодування поряд з матеріальною моральної шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки, зумовлює необхідність створення досконалого та дієвого механізму реалізації цих законодавчих положень, шляхом прийняття в першу чергу підзаконних нормативно-правових актів, які б містили основні критерії визначення розміру моральної шкоди та порядок її відшкодування (наприклад спеціальної методики що спростило б та полегшило цю процедуру оскільки йдеться про значну, як правило, кількість потерпілих що матимуть право на таке відшкодування). По-друге прийняття зазначеного закону вимагає внесення відповідних змін та доповнень до чинного (зокрема екологічного) законодавства.

Наступна проблема, яка існує та потребує розв'язання, стосується можливості відшкодування моральної шкоди, заподіяної порушенням права громадян на безпечне для життя та здоров'я довкілля. Як уже було зазначено, будучи по своїй природі абсолютним природним правом людини, воно зумовлює особливі вимоги щодо умов та підстав такого відшкодування. Тому підставою для відшкодування шкоди, заподіяної його порушенням є сам факт заподіяння шкоди чи реальна загроза її настання, а не порушення якихось екологічних, санітарних норм, не вина заподіювача шкоди. Тобто, для такого відшкодування не є суттєвим, які безпосередньо фактори привели до заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини через стан довкілля.

Отже, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля може бути порушено, як протиправними винними діями так і без вини (ДПЕН), стихійним лихом, військовими діями, іншими подіями. Тобто, у всіх випадках, коли стан довкілля перестає відповідати вимогам екологічної безпеки, буде мати місце порушення основного екологічного права людини, що закріплене в

ст.50 Конституції України, а значить, буде виникати право у осіб на відшкодування шкоди (моральної та матеріальної), яка заподіяна цим порушенням. Не завжди негативний екологічно небезпечний стан довкілля заподіює особі майнову шкоду, але тут буде мати місце реальна загроза настання такої шкоди. Кожна людина по-різному реагує на негативні зміни в довкіллі свого проживання, що пояснюється різним станом фізичного і психічного здоров'я, імунною системою, успадкованою схильністю до різного виду захворювань, та іншими індивідуальними факторами. Таким чином, якщо буде відсутня шкода здоров'ю чи життю, то буде шкода моральна, бо людина усвідомлює факт порушення її основного екологічного права і загрозу настання для неї чи її нащадків негативних наслідків у вигляді погіршення стану здоров'я, загострення хронічних хвороб, та інше.

Враховуючи вищевикладені положення, на нашу думку, можна запропонувати наступне визначення моральної шкоди заподіяної порушенням екологічних прав громадян: Моральна (немайнова) шкода, заподіяна порушенням екологічних прав громадян це - фізичні та (або) психічні страждання, які терпить особа в результаті: усвідомлення факту порушення її законних екологічних прав та інтересів, заподіяння майнової та (чи) антропогенної шкоди або загрози її виникнення, у зв'язку із порушенням вимог екологічної безпеки в результаті вчиненого правопорушення, аварії на об'єкті підвищеної небезпеки, стихійного лиха чи інших надзвичайних подій та явищ.

Вважаємо, що відшкодування моральної шкоди повинно мати місце, коли є порушення права громадян на безпечне для життя та здоров'я довкілля, незалежно від юридичних фактів, які стали його причиною. Ми поділяємо висловлену в наукових дослідженнях думку, щодо введення принципу "презумпції моральної шкоди", оскільки у правовідносинах заподіяння шкоди порушенням вимог екологічної безпеки довкілля значними є саме моральні (психічні, фізичні) страждання потерпілих. [99, 11] З огляду на

вищевикладене, важливим положенням, яке потребує з'ясування, є питання щодо механізму відшкодування такої шкоди. Порядок (процедура, суб'єкти відшкодування) визначається залежно від того які саме чинники (юридичні факти) привели до порушення вимог екологічної безпеки довкілля (відповідно до порушення права громадян на безпечне для життя та здоров'я довкілля).

Отже, механізм відшкодування шкоди, як моральної так і матеріальної, в залежності від чинників які привели до її заподіяння через екологічно небезпечний стан довкілля може (має) бути таким: шкода, заподіяна правопорушенням, відшкодовуватиметься в порядку юридичної відповідальності, шляхом покладення на правопорушника обов'язку її компенсувати; шкоду заподіяну діяльністю джерела підвищеної екологічної небезпеки найдоцільніше компенсувати через страхове покриття (через екологічне страхування, змістом якого є страхування відповідальності власників ДПЕН у випадку заподіяння шкоди такими джерелами іншим суб'єктам); шкода заподіяна природними стихійними явищами повинна відшкодовуватись державою в порядку позитивної відповідальності, що ґрунтується на положеннях статей 3 та 16 Конституції України, та за своєю юридичною природою є засобом захисту екологічних прав громадян. (Наприклад: компенсація державою збитків заподіяних жителям Закарпаття стихійним лихом.)

Для того, щоб таке відшкодування стало можливим, по-перше, необхідно щоб Конституційний Суд України дав тлумачення статті 50 Конституції України, щодо змісту шкоди яка підлягає компенсації у випадку порушення права громадян на безпечне для життя та здоров'я довкілля. Можливість тлумачення зазначеного положення в даній ситуації обмежена тим, що відповідно до ст. 94 Закону України "Про Конституційний Суд", підставою для конституційного звернення, щодо тлумачення Конституції є наявність неоднозначного застосування положень Конституції або Законів України судами, іншими органами державної влади, якщо суб'єкт вважає що

це може призвести або призвело до порушення його конституційних прав і свобод. Оскільки такої судової практики недостатньо, то очевидно відсутні підстави для конституційного звернення. Інший шлях, це внесення доповнення безпосередньо до ст.50 Конституції із зазначенням змісту шкоди що підлягає компенсації, тобто матеріальної та моральної. По-друге, внести доповнення до ст.69 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”, де поряд з майновою передбачити можливість відшкодування моральної шкоди. По-третє внести відповідні доповнення щодо змісту шкоди, яка підлягає компенсації до Законів України “Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру” (ст.5), та “Про зону надзвичайної екологічної ситуації” (ст.15).

Важливим та особливо актуальним є питання створення ефективного правового механізму здійснення обов’язкового екологічного страхування, шляхом прийняття відповідного закону. Прийняття закону “Про екологічне страхування”, дасть можливість створити економічні та правові умови для відшкодування поряд з майновою моральної шкоди, заподіяної негативним впливом на довкілля техногенних чинників.

Вищевикладене дає підстави визначити основні засади які повинні бути покладені в основу механізму відшкодування моральної шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян.

Отже підставою для відшкодування моральної шкоди є факт заподіяння шкоди життю, здоров’ю, майну громадян або реальна загроза її настання через екологічно небезпечний стан довкілля. Основоположним принципом, який повинен бути покладений в основу правового механізму відшкодування моральної шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян є принцип соціальної справедливості. Всі нижчезазначені принципи є умовою його забезпечення.

1. Принцип повного відшкодування моральної шкоди з урахуванням індивідуального сприйняття особою факту порушення її прав.

2. Принцип презумпції моральної шкоди у всіх випадках порушення екологічних прав громадян, незалежно від заподіяння такими порушеннями шкоди їх життю, здоров'ю, майну.
3. Принцип презумпції моральної шкоди у всіх випадках порушення права на екологічну безпеку, незалежно від чинників що привели до цього.

На основі вищевикладеного можна зробити такі висновки :

Відшкодування шкоди заподіяної порушенням екологічних прав громадян варто розглядати як складний соціально - правовий інститут, який за своєю юридичною природою є поєднанням майнової юридичної відповідальності, що настає у випадку порушення екологічних прав протиправними винними діями (екологічними правопорушеннями), та позитивної відповідальності яка настає у випадку заподіяння шкоди природними стихійними явищами чи іншими подіями які не залежать від волі особи та за своєю юридичною природою є засобами захисту порушених екологічних прав громадян та реалізується шляхом їх застосування.

Екологічна шкода – це негативні зміни в стані довкілля, викликані його забрудненням, виснаженням, порушенням вимог екологічної безпеки та порушенням екологічних прав громадян, що знижують природні можливості середовища до самоочищення та самовідновлення чи роблять неможливим відновлення його стану людиною, проявляються впродовж тривалого невизначеного часу, не мають чітких територіальних меж (первинна екологічна шкода) і є причиною настання фізіологічних, генетичних та інших негативних наслідків для життя та здоров'я людини, її соціального оточення, несуть загрозу для життя і здоров'я майбутніх поколінь, спричиняють фізичні та психічні страждання (моральну шкоду) особам (вторинна шкода), можуть мати відносно об'єктивну грошову оцінку (або важко піддаються такій оцінці).

Класифікація видів шкоди, заподіяної громадянам порушенням їх екологічних прав можлива за різними критеріями:

За об'єктом її спрямування та прояву: економічна –заподіяна майну особи та

антропогенна заподіяна життю та здоров'ю особи (фізіологічна, генетична), яка за своєю природою є вторинною екологічною шкодою і проявляється в повній або частковій втраті життєзабезпечувальних функцій організму.

Економічна шкода - втрати товарної продукції, природної сировини, знищення майна чи його погіршення, втрата врожаю, витрати понесені особою на покращення природного об'єкту і не дали результату, кошти витрачені на придбання товарів (продуктів харчування, предметів побуту) які не відповідають вимогам екологічної безпеки і не можуть бути використані за призначенням.

Антропогенна шкода – втрати викликані втратою чи зменшенням працездатності потерпілого, необхідні затрати на лікування, протезування, посилене харчування і відновлення здоров'я, затрати на догляд за хворим, інші витрати, в тому числі, втрачені професійні можливості, затрати зумовлені зміною місця проживання і способу життя, професії а також пов'язані з моральними травмами, втратою можливості мати дітей, чи ризиком народження дітей з вродженою патологією. Досліджуючи питання структури антропогенної шкоди ми дійшли висновку про існуючі об'єктивні та суб'єктивні труднощі які існують щодо її визначення (зокрема тієї частини яка відноситься до немайнової шкоди) та необхідність створення відповідної методики для її підрахунку.

Поділ шкоди на пряму дійсну шкоду та неотримані прибутки здійснюється в залежності від того, проходить зменшення існуючого блага, чи майбутнього майнового блага, яке з'явилося б, якби не порушення нормального розвитку відносин (екологічних прав та інтересів громадян).

Прямі збитки (пряма дійсна шкода): вартість знищеного майна, урожаю, витрати на відновлення стану природного об'єкту чи майна, що є власністю особи, кошти на лікування, відновлення здоров'я, кошти на поховання, якщо смерть наступила через негативний стан довкілля, витрати на придбання продуктів харчування чи предметів побуту, які не відповідають вимогам

екологічної безпеки, кошти на лікування домашніх тварин, що постраждали внаслідок негативного стану довкілля, кошти на переїзд в іншу місцевість, витрати на перенавчання.

Неотримані прибутки (упущена вигода) - це ті матеріальні надбання, які б отримав громадянин, якби його екологічні права не були порушені. До них можна віднести: вартість урожаю, недоотриманого через забруднення довкілля, не отримані прибутки внаслідок додаткових витрат господарства, втрачені професійні можливості, вимушена зміна способу життя .

Поділ шкоди на пряму та непряму здійснюється за характером причинного зв'язку між дією чи подією і результатом у вигляді заподіяння шкоди, що став наслідком дії (протиправної чи правомірної), або ж певної події і набуває особливого значення саме в екологічних правовідносинах у випадках обтяження причинного зв'язку, так званими, “привхідними силами природи” чи іншими обставинами. У випадку, коли шкода довкіллю, життю та здоров'ю людини заподіюється не лише конкретними діями особи але і певним стихійним лихом одночасно, питання прямих і непрямих збитків має практичне значення. Зокрема, коли порушено право громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля, шкода буде компенсуватися завжди: і у випадку, коли причиною такої шкоди є правопорушення, і тоді, коли її причиною буде стихійне лихо, ядерний інцидент, заподіяння шкоди ДПЕН. Проблемою є те, хто буде відшкодовувати таку шкоду і в якому обсязі.

Непрямі збитки в структурі збитків, заподіяних порушенням екологічних прав громадян, мають місце тоді, коли із можливості шкідливий результат перетворюється в реальність, під дією сил, які не піддаються контролю з боку людини, і якщо при цьому шкідливий результат дії привхідних сил охоплюється виною особи, що вчиняє певні діяння, то така особа буде суб'єктом відшкодування прямих та непрямих збитків в порядку майнової юридичної відповідальності; відшкодування усіх непрямих збитків покладається на особу, якщо шкідливий вплив привхідних сил певною мірою

обумовлений недоліками експлуатації природного об'єкта чи будь-якого іншого об'єкта, або коли на цю особу покладений обов'язок попередити їх настання. При відсутності викладених вище умов, пряма та непряма шкода, заподіяна стихійним лихом чи іншими подіями, що привели до порушення вимог екологічної безпеки довкілля, має відшкодовуватись в порядку позитивної відповідальності державою.

За сферою прояву шкода поділяється на майнову та немайнову (моральну). Інколи саме моральна шкода є основним результатом порушення екологічних прав громадян. Вона є інтегрованою категорією, оскільки є результатом будь-якого порушення екологічних прав громадян, та проявляється як незалежно від матеріальних втрат так паралельно з ними, має місце тоді коли шкода заподіюється майну особи чи її здоров'ю. Пропонується таке визначення моральної шкоди заподіяної порушенням екологічних прав громадян: Моральна (немайнова) шкода заподіяна порушенням екологічних прав громадян це - фізичні та (або) психічні страждання, які терпить особа в результаті: усвідомлення факту порушення її законних екологічних прав та інтересів, заподіяння майнової та (чи) антропогенної шкоди або загрози її виникнення у зв'язку із порушенням вимог екологічної безпеки що стало результатом вчиненого правопорушення, аварії на об'єкті підвищеної небезпеки, стихійного лиха чи інших надзвичайних подій та явищ, які привели до порушення нормативів екологічної безпеки.

Підставою для відшкодування моральної шкоди є факт заподіяння шкоди життю, здоров'ю, майну громадян або реальна загроза її настання через екологічно небезпечний стан довкілля.

Основними принципами які повинні бути покладені в основу правового механізму її відшкодування є:

1. принцип соціальної справедливості. Всі інші принципи є умовою його забезпечення;
2. принцип повного відшкодування моральної шкоди з урахуванням

індивідуального сприйняття особою факту порушення її прав;

3. принцип презумпції моральної шкоди у всіх випадках порушення екологічних прав громадян, незалежно від заподіяння такими порушеннями шкоди їх життю, здоров'ю, майну;

4. принцип презумпції моральної шкоди у всіх випадках порушення права на екологічну безпеку, незалежно від чинників що привели до цього.

РОЗДІЛ 2 ПІДСТАВИ ТА УМОВИ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАПОДІЯНОЇ ПОРУШЕННЯМ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН

2.1. Зміст підстав та умов відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян

Проблеми співвідношення підстав та умов юридичної відповідальності досліджувалась як в загальній теорії права, так і в галузевих юридичних науках. Не дивлячись на те, що спір щодо понять та змісту категорій «умова» та «підстава» відповідальності має досить давню історію, його не можна вважати завершеним. Для з'ясування умов та підстав відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян, вважаємо за необхідне визначити зміст зазначених категорій на основі аналізу результатів уже проведених досліджень. В першу чергу, слід звернути увагу на цивілістичні

дослідження щодо підстав та умов цивільно-правової відповідальності взагалі, і деліктної відповідальності зокрема.

Переважає більшість дослідників вважає, що підставою деліктної відповідальності є склад правопорушення, як сукупність певних ознак і елементів (шкода, протиправність поведінки заподіювача шкоди, причинний зв'язок між поведінкою і результатом що наступив, вина заподіювача шкоди). [21;100,549; 101, 444] Спори науковців точаться по-перше, з приводу того, чи є склад правопорушення не тільки загальною але і єдиною підставою деліктної відповідальності, по-друге: які елементи цього складу необхідні для настання відповідальності.

Як вірно зауважують В.Смірнов та А. Собчак, існування різних позицій та виникнення теорій щодо підстав та умов деліктної відповідальності пояснюється тим, що поняття «підстав» та «умов» відповідальності науковцями нерідко змішуються і вживаються як тотожні категорії.[21,43] На нашу думку, є вірною позиція тих авторів, які розмежовують ці поняття і поряд з цим, з'ясовуючи умови та підстави деліктної відповідальності враховують особливості (функції, сутність, принципи) цивільно-правової відповідальності.[21,56; 31,45; 92, 12]

Будь-яке явище, яке відображається у відповідному понятті, наділено тільки йому притаманним змістом. Аналізуючи категорії «умови» та «підстави» відповідальності потрібно зазначити, що вони мають різне не тільки смислове але і юридичне значення. Для вірного визначення умов та підстав відшкодування шкоди заподіяної порушенням екологічних прав громадян, необхідно з'ясувати юридичний зміст цих категорій.

Приєднуючись до думки окремих дослідників, вважаємо, що підставою відповідальності (в тому числі у вигляді відшкодуванні шкоди) є юридичний факт, що породжує виникнення певних правовідносин, їх зміну чи припинення, або те із чого виникають вимоги особи (наприклад, вимога

відшкодувати шкоду) і з чого виникає обов'язок іншої особи у право відношенні, цю шкоду відшкодувати. Умовами ж є ті ознаки які характеризують цей факт в цілому, або окремі його сторони. За наявності цих ознак певні факти набувають юридичного значення (стають юридичними фактами). Умовами є визначені в законі нормативні вимоги яким в кожному конкретному випадку повинна відповідати підстава, тобто юридичний факт. [92. 13]

В науці екологічного права окремо не досліджено умови та підстави майнової відповідальності при порушенні екологічних та інших прав громадян. Проте робились спроби встановити умови та підстави майнової відповідальності у випадку заподіяння шкоди природному середовищу чи окремим його об'єктам (В.Басай, Н. Єремеева, О. Шумило, Е. Жевлаков, М. Селіванов), і як єдина підстава такої відповідальності розглядалось екологічне правопорушення.[11,48, 51,54]

Для вірного визначення підстави відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян необхідно, в першу чергу, звернути увагу на особливість цих прав та ті юридичні факти, які є підставою виникнення у громадян права на відшкодування шкоди і які є фактами, що свідчать про порушення певного екологічного права.

Частина екологічних прав громадян є правами абсолютними. Особливо важливим є право на безпечне для життя та здоров'я довкілля. В науковій літературі висловлювались думки з приводу особливостей цього права. Наприклад, В. Андрейцев зазначає, що це право ґрунтується на ризику, що може виходити від різних явищ природної стихії. [102, 66] Отже право на безпечне для життя та здоров'я довкілля порушується тоді коли стан довкілля перестає відповідати вимогам екологічної безпеки, незалежно від тих чинників які привели до цього. Такими чинниками можуть бути не тільки діяння певних осіб, але і стихійні явища, техногенні катастрофи, військові дії.

Чинне законодавство України не встановлює переліку таких фактів які мають юридичне значення, тобто настання яких тягне за собою виникнення у особи правової можливості на майновий захист свого порушеного права. Проте виходячи з абсолютності цього природного права можна вважати, що будь-які дії та події можуть бути юридичними фактами що приводять до його порушення. Стаття 50 Конституції України надає таке право, а статті 3 та 16 Конституції України фактично встановлюють відповідальність держави за екологічний ризик порушення безпечності стану довкілля, і держава легалізована Конституцією як суб'єкт правовідносин відшкодування цієї шкоди.

Виходячи із абсолютності права на безпечне для життя та здоров'я довкілля, В. Петров вважає, що підставою для відшкодування шкоди, заподіяної порушенням цього права, є сам факт її заподіяння або реальна загроза її настання. [8, 356] В новому Цивільному кодексі України, вперше в законодавстві передбачено деліктні зобов'язання для виникнення яких досить факту створення небезпеки для життя, здоров'я та майна за відсутності заподіяння будь-якої шкоди [40, стт.1217-1219]. При створенні такої загрози, особа яка своєю протиправною дією (бездіяльністю), створила небезпеку (загрозу) для життя, здоров'я і майна, зобов'язана усунути цю небезпеку, а особа, яка піддається небезпеці, має право вимагати усунення небезпеки (загрози). На нашу думку таке законодавче визначення змісту небезпеки (загрози) та юридичних наслідків які вона тягне для сторін (боржника та кредитора) має певні недоліки. Вважаємо, що у випадках коли загроза життю здоров'ю чи майну створена протиправними діями (а саме так визначено в ЦК), незалежно від того чи була заподіяна шкода (майнова) життю, здоров'ю, майну, може мати місце заподіяння моральної шкоди, в результаті усвідомлення особою загрози її життю та здоров'ю, що виникає внаслідок порушення безпечності довкілля. Як ми з'ясували в першому розділі роботи,

моральна шкода може мати місце і тоді коли немає шкоди матеріальної. Саме з цих міркувань нам видається цілком прийнятною позиція В. Петрова. На нашу думку, було б доцільно доповнити Цивільний кодекс України (статті 1217-1219), положенням про право кредитора вимагати не тільки усунення небезпеки (загрози) створеної порушенням безпечності довкілля, але і право на відшкодування моральної шкоди.

Можна погодитись з думкою тих науковців, які вважають що шкода є невід'ємною ознакою кожного правопорушення. Шкода може мати майновий і немайновий характер, бути вимірною чи невимірною, відновною чи невідновною. Цивільне правопорушення що не потягло майнової шкоди викликає немайнову шкоду, таким чином «нешкідливих» складів цивільних правопорушень немає. Тому, говорячи про цивільне правопорушення, ми розуміємо що воно існує і проявляється у вигляді заподіяння шкоди, що є обов'язковим його атрибутом.

Для вірного з'ясування умов та підстав певного виду юридичної відповідальності, необхідно виходити не тільки із загальнотеоретичних положень про юридичну відповідальність, але і враховувати особливості окремих її видів.

При з'ясуванні підстав відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян, необхідно врахувати особливості юридичної відповідальності в галузі екології та особливості самих екологічних прав. Як відзначено у 1 розділі роботи, екологічному праву властиві різні види юридичної відповідальності (кримінальна, адміністративна, дисциплінарна, майнова, матеріальна, еколого-правова). При з'ясуванні підстав майнової відповідальності звичайно слід врахувати в першу чергу її особливості .

Майнова шкода особі може бути заподіяна не тільки при скоєнні цивільного правопорушення але і злочину, адміністративного чи дисциплінарного проступку. Так і екологічні права громадян можуть бути порушені такими ж діями осіб, при цьому потерпілі матимуть право на їх

відновлення та відшкодування заподіяної шкоди. При цьому не потрібно ототожнювати підстави кримінальної, адміністративної та майнової відповідальності. Якщо цивільного правопорушення без заподіяння шкоди не буває, то кримінальний злочин чи адмінпроступок можуть будучи суспільно небезпечними чи шкідливими і не обов'язково супроводжуватись заподіянням шкоди. Кримінальна та адміністративна відповідальність виникає перед державою, її єдино можливою підставою є склад злочину (проступку). Цивільне ж право виходить з того, що потерпілий, якому заподіяна шкода хай і безвинними діями, повинен бути відновлений у своєму майновому стані (крім випадків передбачених законодавством). Тому вважаємо, єдиною підставою для відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян є сам факт заподіяння цієї шкоди. В цьому ми згодні з тими науковцями, які підставою майнової відповідальності вважають заподіяну шкоду, а не скоєне правопорушення. Такий висновок ґрунтується ще і на тому, що відшкодування шкоди може бути не тільки заходом юридичної відповідальності, але і засобом захисту (наприклад, позитивна відповідальність держави), що дає можливість стверджувати, що загальною підставою, для всіх випадків відшкодування шкоди є факт її заподіяння.

Наступне питання яке необхідно з'ясувати стосується умов відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян. Умови, як ми з'ясували, це ті ознаки які характеризують підставу. Представниками науки цивільного права обґрунтовано положення про загальні та спеціальні умови деліктної відповідальності [21, 56-57; 92, 12-13]. Загальні умови деліктної відповідальності визначені в Цивільному кодексі України та носять загальний характер, тому що виникнення обов'язку відшкодувати шкоду вимагає їх наявності у всіх випадках, якщо інше не передбачено законом. Якщо ж закон змінює це коло умов, звужуючи його чи розширюючи, то можна вести мову про спеціальні умови майнової відповідальності. Існування таких спеціальних умов зумовлено, в першу чергу,

особливістю еколого-деліктних правовідносин і відповідно виникає потреба у встановленні спеціальних умов відшкодування шкоди, що виникає при порушенні екологічних прав громадян. Ці умови можуть бути викликані характером діяльності при здійсненні якої заподіюється шкода. Це, зокрема, стосується відповідальності за заподіяння шкоди ДПЕН, де вина власника цього джерела чи її відсутність не мають значення і не є обов'язковою умовою такої відповідальності. Але обов'язковою умовою для виникнення відповідальності власника ДПЕН за заподіяну шкоду є те, що це джерело становить підвищений екологічний ризик і його діяльність може бути небезпечною для оточуючих та довкілля (згідно із чинним законодавством об'єкт має бути визнаний ДПЕН шляхом включення його до відповідного переліку).[143] Отже, підвищений екологічний ризик є спеціальною умовою майнової відповідальності за порушення екологічних прав громадян.

До загальних умов майнової відповідальності за порушення екологічних прав громадян потрібно віднести: протиправність, вину заподіювача, причинний зв'язок між заподіяною шкодою і протиправним діянням.

Безперечно, що основним фактором що негативно впливає на стан довкілля, є господарська діяльність. В. Андрейцев визначає перелік фактів що свідчать про порушення права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля визначаючи їх як – дії або бездіяльність юридичних чи фізичних осіб, які призвели до порушення юридичних критеріїв безпечного навколишнього природного середовища:

- 1) порушення (невиконання) нормативів гранично допустимих концентрацій забруднюючих речовин у навколишньому природному середовищі;
- 2) порушення (невиконання) нормативів гранично допустимих рівнів акустичного і електромагнітного, радіаційного та іншого шкідливого фізичного впливу на навколишнє природне середовище;
- 3) порушення (невиконання) нормативів гранично допустимого вмісту

шкідливих речовин у продуктах харчування.[7, 37] Перераховані автором юридичні факти є правопорушеннями, але обмежуватись лише ними в цьому випадку недостатньо. Переважна частина об'єктів, що спричиняють негативний вплив на довкілля та на здоров'я людей є ДПЕН, власники яких несуть відповідальність за суб'єктивно-випадкове (невинувате) заподіяння шкоди. Не менш згубний вплив на життя, здоров'я, майно людини через стан довкілля можуть справляти стихійні лиха та природно-техногенні явища. Хоча вони є відображенням об'єктивних процесів природного світу, потрібно звернути увагу на те, що деякі з них можуть провокуватись діяльністю людини, яка є екологічно-небезпечною чи ризикованою (наприклад, кислотні дощі, парниковий ефект, активність ультрафіолетового випромінювання через озонові діри).

Як було зазначено вище, порушення права на екологічну безпеку не можна ставити в залежність від протиправних діянь певних юридичних чи фізичних осіб, навіть ДПЕН, коли відсутня вина заподіювача. Тому єдиною підставою для відшкодування буде факт заподіяння шкоди громадянам (майнової, моральної), а чинниками які можуть бути причиною цієї шкоди відповідно потрібно визнати: правопорушення, діяльність ДПЕН, природні стихійні явища, техногенно-природні явища. Відшкодування шкоди, заподіяної порушенням вимог екологічної безпеки при скоєнні правопорушення ґрунтується на загальних умовах, які зазначені вище. У випадку суб'єктивно-випадкового заподіяння шкоди ДПЕН, спеціальною умовою буде екологічно небезпечна діяльність. І нарешті, шкода що заподіяна такими чинниками як природні стихійні явища, природно-техногенні явища, підлягає відшкодуванню в порядку позитивної відповідальності і умовою такого відшкодування є ризик заподіяння шкоди, що виходить від таких природних, стихійних явищ та причинний зв'язок між шкодою що виникла та стихійним (природним, чи техногенно-природним) явищем.

Таким чином, можна зробити висновок, що загальною підставою для відшкодування шкоди заподіяної порушенням екологічних прав громадян є сам факт її заподіяння, а якщо йдеться про право на екологічну безпеку, то ще й реальна загроза її настання. Умови такого відшкодування, залежать від чинників які привели до порушення екологічних прав громадян (правопорушення, діяльність ДПЕН, природні та техногенно-природні явища).

На нашу думку, співвідношення між загальними та спеціальними умовами відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян є співвідношення між загальними нормами законодавства що передбачають такі умови та нормами законодавства де визначені спеціальні умови такого відшкодування.

Вважаємо, для досліджуваного кола питань буде доцільно визначити зміст та особливості загальних та спеціальних умов відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян.

Покладення обов'язку відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян, може мати місце, як ми уже зауважили, в порядку юридичної та позитивної (активної) відповідальності.

Необхідною умовою відшкодування шкоди, як заходу юридичної відповідальності, є протиправність поведінки заподіювача. Для з'ясування змісту цієї категорії є потреба в загальних рисах проаналізувати існуючі наукові позиції щодо її сутності.

Протиправність визначається окремими науковцями, як дія чи бездіяльність, що порушує норми закону чи іншого правового акту а також суб'єктивне право особи. [101, 444] На думку І. Самощенко (більшість науковців її поділяють), діяння протиправне, якщо воно представляє собою невиконання юридичного обов'язку або зловживання правом, тобто якщо воно правом заборонено. [104, 69] В. Петров визначаючи зміст протиправності, з'ясовує принципові особливості цієї категорії в галузі екології. Зокрема, автор зауважує, що це дія чи бездіяльність яка суперечить не лише нормам права,

але й правовим пріоритетам, принципам охорони довкілля, які закріплені у відповідних нормативно-правових актах. Автор вважає, що в екологічних правовідносинах не завжди можна керуватись принципом “ дозволено все що не заборонено”, обґрунтовуючи це, по-перше, дією правила що існує в цивільному праві: про протиправність всякої шкоди, якщо вона не дозволена законом; по-друге, в галузі природокористування законодавство притримується дозвільної або точніше ліцензійної системи здійснення спеціального природокористування. Таким чином, основним принципом на основі якого здійснюється спеціальне природокористування є принцип “ дозволено все, що дозволено законом”.[8, 268] Погоджуючись із позицією В. Петрова, вважаємо, що при кваліфікації того чи іншого юридичного факту (дії, бездіяльності) з позицій протиправності, варто керуватись вищезазначеним принципом “протиправності всякої шкоди, якщо вона не дозволена законом”.

Протиправність є елементом об’єктивної сторони правопорушення та може проявлятися у двох формах – активній (діях) та пасивній (бездіяльності).

Прикладом протиправності в активній формі при порушенні екологічних прав громадян може бути перевищення нормативів викидів чи скидів забруднюючих речовин в навколишнє природне середовище, або ж перекручення інформації про стан довкілля. Пасивна форма протиправності полягає у невиконанні дій (правових приписів), що визначені як обов’язкові для конкретних суб’єктів правовідносин. Наприклад, ненадання екологічної інформації в порядку визначеному законом, суб’єктом що зобов’язаний надавати таку інформацію (ст.108 Водного кодексу України передбачає, що місцеві ради зобов’язані інформувати населення про аварію, стихійне лихо, їх масштаби, можливе порушення екологічної безпеки, та про вжиті заходи щодо ліквідації їх наслідків) ; невжиття заходів які б запобігали шкідливому впливу природних явищ (підтопленню при паводках).

Для чіткого розуміння змісту протиправності, необхідно на нашу думку

з'ясувати її взаємозв'язок із винністю діяння.

Частина науковців схильні пов'язувати протиправність із виною заподіювача, тобто, як вони вважають, протиправність і вина є нерозривними елементами що не можуть існувати окремо. Оскільки порушення екологічних прав можливе в результаті не тільки винних, але й невинних діянь, виникає питання чи є невинувате заподіяння шкоди протиправним. Деякі науковці вважають протиправною лише винну поведінку, тому протиправність і правопорушення вони розглядають як тотожні поняття, при цьому вина включається в поняття протиправності. Наприклад М. Дурманов, писав: “Протиправність... включає в себе і винність.”[105, 38-44] Цю позицію поділяє М. Александров, вважаючи протиправними лише ті дії, які є винними, із чого автор робить висновок, що заподіяння шкоди джерелом підвищеної небезпеки, при відсутності вини заподіювача не є протиправним заподіянням.

Інші науковці розглядають протиправність як порушення правових приписів, як складову частину правопорушення, що являє собою сукупність всіх суб'єктивних і об'єктивних умов відповідальності.[105, 64] При такому підході протиправність розглядається незалежно від вини, як об'єктивна категорія, що є одним із елементів складу правопорушення. Порушення чужого суб'єктивного права може бути як винним так і невинуватим.

На нашу думку, другу позицію варто визнати вірною та, зазначити що факт заподіяння шкоди, навіть при відсутності вини заподіювача, слід визнати протиправним, якщо цим порушуються суб'єктивні права особи (за винятком випадків, коли особа уповноважена на здійснення таких дій). Врешті решт наслідки шкоди завданої особі можуть бути однаковими як в формі провинного так і невинного її заподіяння. Проте, враховуючи що вина – це психічне відношення особи до скоюваного ним протиправного діяння і його наслідків, потрібно зауважити що винне діяння завжди протиправне.

Вина є однією із загальних умов відшкодування шкоди, заподіяної

порушенням екологічних прав громадян. Цивільне законодавство не поділяє умисел на види, оскільки немає такої потреби (на думку більшості цивілістів), бо незалежно від форми вини, при заподіянні шкоди, вона має бути відшкодована в повному об'ємі. На відміну від кримінального законодавства, цивільне розрізняє просту і грубу необережність що має значення при визначенні розміру відшкодування (ст.1193ЦКУ), коли враховується вина потерпілого. Форма вини сторін має значення ще й тоді коли мова йде про встановлення змішаної (спільної) відповідальності (ст..1190 ЦКУ). В Постанові Пленуму Верховного Суду України від 27 березня 1992 року №6 п.3 роз'яснюється: що шкода, заподіяна кількома особами відшкодовується кожною з них в частині, заподіяної нею (в порядку часткової відповідальності). Особи які спільно заподіяли шкоду, тобто заподіяли неподільну шкоду взаємопов'язаними, сукупними діями, або діями з єдністю наміру, несуть солідарну відповідальність перед потерпілими. У таких випадках для визначення розміру відшкодування кожного із заподіювачів враховується ступінь вини кожного.

Як ми уже зазначали вище, в окремих випадках цивільне законодавство та судова практика щодо питань відшкодування шкоди, враховують форму та ступінь вини потерпілого та заподіювачів. Подібне положення відображено у ст.73 Закону України “Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку”. Зокрема, в ній визначається: якщо оператор доведе, що ядерна шкода виникла повністю або частково внаслідок грубої недбалості особи, якій заподіяна шкода, або внаслідок дії чи бездіяльності такої особи з наміром заподіяти шкоду, оператор за рішенням суду може звільнитись повністю або частково від обов'язку відшкодування шкоди, заподіяної такій особі.

Як цивільне так і екологічне законодавство (деякі нормативні акти) передбачають солідарну та часткову відповідальність. Більш об'єктивною є часткова відповідальність, і вона повинна бути пріоритетною. Для з'ясування частки відшкодування кожного із відповідачів потрібно взята до уваги форму

вини а не тільки розмір заподіяної шкоди. Наведена вище норма Закону України “Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку” нічого не говорить про врахування форми вини операторів що несуть відповідальність за ядерну шкоду, що заподіяна спільними діями. Проте визначено, що вони несуть часткову відповідальність, якщо ж частку відшкодування кожного встановити не можливо то тоді вони несуть солідарну відповідальність.

Особливе значення форма вини має при відшкодуванні моральної шкоди, заподіяної як однією так і декількома особами. В п.5 Постанові Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року “Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди” говориться про те що суд має з’ясувати..., за яких обставин і якими діями (бездіяльністю) вони завдані, ступінь вини заподіювача... . Таким чином ступінь вини особи є одним із факторів який встановлюється судом для того щоб обґрунтувати наявність моральної шкоди та розмір її відшкодування, про що сказано в п. 9 цієї ж Постанови Пленуму. У випадках коли моральна шкода заподіяна кількома особами, особливе значення має саме форма вини кожного, щоб визначити, як буде між ними розподілено розмір відшкодування.

Виходячи із проведеного аналізу чинного цивільного і екологічного законодавства, вважаємо що в ньому не достатньо уваги приділено питанням щодо форми вини і її ролі при визначенні розміру відшкодування. На нашу думку, заслуговує на увагу та може бути використана для подальшого розвитку диференціації “вини” в правовій науці позиція щодо можливості та доцільності виділення таких форм необережності, як “необізнаність» та “неосвіченість”. Зокрема Боброва Д. В., зауважує що при необізнаності особа не виявляє в діях необхідних знань, яких вимагає відповідна професія. Психологічний механізм необережної вини при необізнаності, на думку автора полягає у тому, що особа не усвідомлює свою непідготовленість до обраної нею діяльності і не може передбачити негативні наслідки з причини своєї некомпетентності.[108,825] Змістом неосвіченості є усвідомлення свого

низького професійного рівня при виконанні роботи яка потребує високої професійної кваліфікації. Гадаємо, що запропоновані категорії необережності є актуальними в сучасний період, коли все більше використовуються небезпечні та досить складні механізми, технології, матеріали та речовини. Запропонована диференціація може бути використана для розвитку теоретичних положень щодо змісту форм та видів вини в деліктних правовідносинах, та безпосередньо знайти своє визначення і закріплення в законодавстві.

Для удосконалення механізму правового регулювання відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян, було б доцільно ввести відповідні доповнення в цивільне та екологічне законодавство, в яких закріпити положення про диференціацію вини заподіювачів шкоди, та врахування її ступеня при відшкодуванні шкоди, при цьому з дотриманням принципу повного її відшкодування. Такий підхід забезпечить реалізацію принципу соціальної справедливості, оскільки майновий тягар відповідальності буде розподілятися залежно від форми та ступеня вини заподіювачів. Крім того, це сприятиме вихованню у особи високої правосвідомості і поваги до закону, який не байдужий до внутрішніх рушійних мотивів що спонукали особу до того чи іншого протиправного діяння, які привели до заподіяння шкоди, та власне відношення до вчинюваних дій. Поки що положення про роль форми вини, її визначення і врахування при розгляді справ про відшкодування шкоди містяться лише у постановках пленумів та роз'ясненнях вищих судових органів і не знайшли свого законодавчого закріплення.

Ще одним спірним та актуальним для досліджуваної теми, залишається питання про зміст вини юридичної особи, як необхідної умови відповідальності за шкоду що заподіяна цією юридичною особою. Актуальність зазначеного питання зумовлюється тим, що суб'єктами порушення вимог екологічної безпеки, а відповідно суб'єктами відшкодування

шкоди, заподіяної життю, здоров'ю, майну громадян є численні підприємства та організації, що справляють негативний вплив на довкілля через здійснювану господарську діяльність.

Одні науковці вважають що вина юридичної особи виявляється у вині її працівників при виконанні своїх службових (трудових) обов'язків (А. Калпін, А. Собчак, В. Смірнов, В. Тархов).[16, 78-79; 21, 67; 101, 449] Як стверджують В.Смірнов та А.Собчак "...діяльність організації завжди проявляється в формі індивідуальних чи колективних дій її працівників. Виконуючи свої службові обов'язки, працівник тим самим виконує функції даної організації... службова (трудова) діяльність конкретних працівників виступає як діяльність самої організації членами якої вони є."[21, 67] Тому відповідальність працівників завжди приймає форму відповідальності самої організації. В тих випадках, коли дії працівника не носять службового характеру, вони не можуть розглядатись як дії самої організації і в таких випадках працівник несе відповідальність безпосередньо перед потерпілим на загальних підставах.

Іншої думки дотримувався Г. Матвеев, який вважав що вина підприємства якісно відрізняється від індивідуальних провин її працівників. Автор стверджує, що це особлива вина колективу, психологічним змістом якої є порочна воля і свідомість окремих членів цього колективу чи навіть всього колективу.[76,216-227] На нашу думку, вірними є аргументи автора щодо особливостей та відмінностей колективної волі та волі індивідів які є членами цього колективу.[110, 236] Проте, на наш погляд, автор припустився однієї суттєвої помилки, а саме: не враховує особливості ролі колективної волі в правомірній діяльності юридичної особи і у її протиправній діяльності. Правомірна цілеспрямована діяльність юридичної особи неможлива без колективної волі. Протиправні ж дії є завжди відхиленням від певної норми поведінки а значить суперечать цілям і призначенню даної юридичної особи. Як вірно зазначають деякі автори, воля колективу людей щоб стати їх

колективною волею повинна бути узгодженою в своїй єдності шляхом вияву своєї волі всіма (чи у крайньому випадку більшістю) учасниками цього колективу, або на основі дій їх представників.[21, 83] Безперечно, це можливо лише при правомірній поведінці а не при правопорушенні. На нашу думку, більш обґрунтованою є позиція тих науковців, які оцінюють вину юридичної особи як вину її працівників. Ними може бути незначна кількість членів колективу або навіть окремі працівники.

Причинний зв'язок – є однією із найважливіших умов відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян як при заподіянні шкоди правопорушенням, так і при суб'єктивно-випадковому (діяльність ДПЕН) та об'єктивно-випадковому (стихійне лихо) заподіянні.

Встановлення юридично значимих причинно-наслідкових зв'язків між дією (подією) та шкодою, що наступила, дає можливість визначити суб'єкта чи коло суб'єктів, які зобов'язані відшкодувати шкоду, що виникла у потерпілої особи.

Встановлення причин заподіяння шкоди, дає можливість з'ясувати уповноваженим органам: який має бути механізм відшкодування цієї шкоди (в порядку юридичної майнової відповідальності чи позитивної відповідальності держави).

З іншої сторони, необхідно визнати що встановлення причинного зв'язку в екологічних правовідносинах є як важливим чинником, так і найбільш проблематичним питанням, що зумовлюється особливостями цих правовідносин і об'єктів яким заподіяна шкода.

В юридичній науці питання причинного зв'язку досліджувались багатьма науковцями досить детально і всебічно. Причинний зв'язок – це об'єктивно існуючий зв'язок між явищами. Як вірно писав О. Трайнін “...філософське розуміння об'єктивності причинного зв'язку є передумовою для вирішення питання причинності в праві, а не саме рішення.” Тому, стосовно правової науки, необхідно вести мову про способи виявлення і з'ясування

юридично-значимих причинних зв'язків, які необхідні для застосування заходів відповідальності чи засобів захисту.

Фундаментальні дослідження причинного зв'язку існують в теорії права, науці цивільного, кримінального права. Результатом цих наукових досліджень стало виникнення ряду теорій причинного зв'язку: необхідної умови, реальної можливості втручання, безпосереднього заподіяння, необхідного і випадкового причинного зв'язку, можливого і дійсного заподіяння, прямого і непрямого причинного зв'язку. Найбільшого поширення і визнання в науці і практиці отримала теорія необхідного і випадкового причинного зв'язку та прямого і непрямого причинного зв'язку.

Прихильники першої теорії вважають, що дія особи може бути причиною даного результату, якщо зв'язок між ними є проявом необхідності (закономірності) а не носить характеру випадкового збігу подій. Друга теорія побудована на відмежуванні прямого та непрямого причинного зв'язку. Юридично-значимим визнається тільки прямий причинний зв'язок, який характеризується тим, що результат (наслідок) виникає безпосередньо із поведінки заподіювача в поєднанні з об'єктивними закономірностями і в умовах що склалися до здійснення дії. Непряма причина може набувати юридичного значення лише у випадку, коли заподіювачем були створені специфічні особливості обстановки, що виражається у певних відхиленнях від нормальних умов, що сприяють настанню негативного результату.[78,305]

Ми погоджуємося із позицією тих науковців які вважають, що між цими теоріями немає суттєвої різниці, але жодна із них не дає точної (універсальної) формули для встановлення судом причинного зв'язку в численних і різноманітних справах.[94, 448]

В науці екологічного права теж досліджувалась проблема причинного зв'язку, як умови юридичної відповідальності в галузі екології. Вона зумовлена особливістю причинно-наслідкових зв'язків у цій сфері. Аналіз

наукових джерел в галузі екологічного права дає підстави стверджувати, що в основному визнаються причинно-необхідні зв'язки та прямий причинний зв'язок, що продиктовано дією природних закономірностей, під якими, на думку В.Петрова, розуміються перед усім екологічні зв'язки.[8, 278] На нашу думку, більш об'єктивною (хоч вона і не суперечить попередній позиції) є позиція тих науковців які схильні, враховуючи особливості об'єктів екологічних правовідносин, визнавати юридично-значимими не тільки причинно-необхідні, але і причинно-випадкові зв'язки, які стають важливими при поєднанні дій людини та явищ природного (стихійного) характеру.

Зокрема, С. Кравченко проводить розмежування різновидів причинного зв'язку за такими критеріями: ступінь віддаленості наслідків (тобто шкоди, її проявів) від дій суб'єктів, і характеру “привхідних” сил (про що вже згадувалось у попередньому розділі).

Прямий причинний зв'язок визначається автором як такий розвиток подій що привели до шкідливого результату, який відбувався без приєднання інших незалежних сил. Розвиток подій, при якому створена протиправним діянням реальна можливість настання шкідливого результату, перетворюється в дійсність під дією нових незалежних сил, називається причинним зв'язком ускладненим втручанням “привхідних” сил природи, або непрямим причинним зв'язком.[54,46-47] Як вірно зазначають науковці, непряма причина може мати юридичне значення а може і не мати. Рішення цього питання залежить від ролі яку відіграла така непряма (привхідна) причина в створенні конкретної обстановки, при якій виникла шкода, від того, які умови нею створені.[112, 13] Що ж стосується можливих непрямих причин, то в екологічних правовідносинах, найчастіше це є стихійне, природне явище.

Самі по собі природні (стихійні) явища можуть бути прямою причиною шкоди заподіяної довкіллю, життю, здоров'ю, майну громадян. Але у тих випадках коли шкідливий вплив природних явищ зумовлений недоліками

використання природних ресурсів, порушенням вимог законодавства щодо запобігання шкідливому впливу певних природних явищ, порушення вимог щодо експлуатації очисних споруд, зберігання небезпечних (шкідливих) речовин, отрутохімікатів, шкода буде відшкодовуватись особами які порушили зазначені вимоги, тобто тут юридичне значення будуть мати непрямі причинні зв'язки. В I-му розділі роботи частково це питання розглядалось в контексті можливості і доцільності врахування як прямого так і непрямого причинного зв'язку для повного і об'єктивного відшкодування прямих та непрямих збитків. Таким чином, вважаємо, що вірною буде обрана нами позиція щодо визнання в галузі екології як прямих так і непрямих причинних зв'язків і зазначена теорія найбільш об'єктивно (хоч і не завжди) дає можливість з'ясувати межі юридично значимого заподіяння шкоди, як при порушенні екологічного законодавства, так і у випадку заподіяння шкоди громадянам порушенням їх екологічних прав. Науковий інтерес для дослідження найбільш прийнятних теорій причинності, становлять наукові дослідження законодавства та юридичної практики інших держав. Зокрема, в своїх наукових пошуках найбільш об'єктивних і обґрунтованих положень про причинність в праві до аналізу англо-американської доктрини звертались ще радянські вчені.[113, 60] Досить повно аналізуються різні правові доктрини причинності в праві у наукових дослідженнях, цивільно-правової відповідальності за ядерну шкоду Г. Балюк.[114]

Не дивлячись на актуальність проблеми, теорія причинності в українській правовій науці досліджувалась не достатньо і потребує подальшого розвитку і використання в міру розширення меж використання ядерної енергії, токсичних речовин, урізноманітнення видів природокористування, а значить збільшення різних чинників впливу на довкілля, життя і здоров'я людини та ускладнення самих екологічних зв'язків. Саме тому аналіз концепцій, розроблених західною доктриною, може виявитись корисним для розробки

сучасної теорії причинності, яка б враховувала особливості деліктної відповідальності в галузі екології (де має місце розширення відповідальності ДПЕН, стихійні, стихійно-техногенні явища).

Як вірно зазначають окремі науковці, доводиться рахуватися з тим, що суворе доведення причинного зв'язку при розгляді деліктних зобов'язань із заподіяння шкоди у значній частині випадків, якщо не в більшості, може виявитися неможливим або вкрай ускладненим.[114, 131] Тому зупиняйтесь лише на сприйнятті теорії прямого та непрямого причинного зв'язку малоефективно і в науці, і тим більше на практиці. Що стосується відносин відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян, враховуючи їх особливості, на нашу думку, заслуговує на увагу застосування категорії “імовірності” при доведенні причинного зв'язку, в чому ми підтримуємо авторів, які займають аналогічну позицію.[114, 132]

Застосування категорії “імовірності” необхідно тоді, коли абсолютно точно неможливо встановити причинні зв'язки між певною дією чи подією та шкодою що виникла, коли мають місце певні припущення про такий зв'язок.

Категорія “імовірності” набуває все більшого значення і визнання в зарубіжних наукових доктринах та застосування в судовій практиці. Наприклад, у судовій практиці Німеччини чітко простежується тенденція допускати наявність причинного зв'язку між явищами, коли існує високий ступінь імовірності, що межує з упевненістю, тоді як швейцарський федеральний суд обмежується доказом достатньо (відносно) високого ступеня імовірності.[115, 56] Не дивлячись на це, таке трактування ступеня імовірності (високий ступінь імовірності що межує із впевненістю) не можна визнати абсолютно досконалим. Цілком очевидно, що таке трактування необхідного для встановлення причинного зв'язку ступеня імовірності є надто жорстким, що позбавляє значну частину осіб, яким заподіяна шкода, можливості її відшкодування. Більш досконалою, на нашу думку, є австрійська доктрина,

яка розрізняє три категорії імовірності: проста імовірність наявності причинного зв'язку; кваліфікована імовірність; переважаюча імовірність.[116]

У першому випадку, позов який базується на простій імовірності підлягає відхиленню. У випадку кваліфікованої імовірності наявності причинного зв'язку можливі дві різновидності такого роду. До першої відносяться випадки що характеризуються терміном “проста можливість”, до другої – обставини, в яких причинний зв'язок виступає у вигляді можливості, коли коло можливих причин заподіяної шкоди чітко обмежується таким чином, що інші причини, окрім тих які містяться в переліку, виключаються. У третьому випадку, коли має місце переважаюча імовірність наявності причинного зв'язку, позов повинен бути задоволений.

Питання можливості і доцільності використання категорії імовірності в нашій правовій доктрині і в судовій практиці заслуговує на увагу у зв'язку із існуванням цілого ряду проблем при встановленні причинного зв'язку у випадку порушення норм екологічного законодавства та екологічних прав громадян, зокрема. Складність встановлення причинного зв'язку виникає у випадку так-званого “групового” заподіяння шкоди кількома суб'єктами (наприклад, підприємства що розташовані в одній місцевості та здійснюють викиди в атмосферне повітря), коли фактично неможливо розпізнати “внесок” кожного у заподіянні шкоди довкіллю. У таких випадках буває важко довести які саме із цих джерел заподіяли шкоду. У таких ситуаціях суди могли б встановлювати (визнавати юридично значимими) причинні зв'язки, виходячи із припущення, що шкода заподіяна спільно всіма джерелами. Ще однією проблемою, яка існує в сфері встановлення причинно-наслідкових зв'язків в галузі екології, є існування цих зв'язків у вигляді певного ланцюга подій (причин та наслідків), коли неможливо із цього ланцюга причин та наслідків виділити ту ланку, яка є безпосередньо причиною заподіяної шкоди. Інколи, для того щоб це стало можливим, є потреба виходити саме з критерію

імовірності, оскільки прослідкувати абсолютно повно і об'єктивно весь ланцюг причин і наслідків практично неможливо.

В аспекті досліджуваного питання заслуговує на увагу проблема встановлення причинного зв'язку між діянням певної особи чи подією та станом здоров'я людини. Причинний зв'язок у цьому випадку має двочленну структуру (тобто це два елементи в єдності). Перша частина такого причинного зв'язку існує між діянням особи чи певною подією та погіршенням стану довкілля, друга ланка - це причинний зв'язок між погіршенням стану довкілля та захворюванням, інвалідністю, погіршенням стану здоров'я, смертю особи.

Встановлення причинного зв'язку у таких випадках ускладнюється тим, що шкода здоров'ю виникає віддалено в часі від факту протиправного діяння, чи певної техногенної катастрофи або стихійного лиха. Як правило, є цілий ряд джерел які справляють негативний вплив на довкілля, викидаючи одні й ті ж речовини та їх компоненти (окис сірки, свинець, окис азоту, ртуть та інші). Ці дві основні обставини ускладнюють встановлення причинно-наслідкових зв'язків, тому інколи неможливо визначити справжню причину захворювання людей.

Інша сторона проблеми стосується можливостей медицини щодо проведення спеціальної медичної експертизи (а лише так можна встановити причини хвороби). Не завжди фахівці-медики можуть дати однозначну, категоричну відповідь на питання про джерело і причини захворювання чи смерті особи, тому тут є потреба брати до уваги саме імовірність заподіяння шкоди життю, здоров'ю особи незадовільним станом довкілля. Як правило, на практиці вищезазначені обставини роблять неможливим реально притягнути до відповідальності заподіювачів шкоди. Наведемо один приклад. До органів прокуратури неодноразово звертались мешканці Харківського району м. Києва з приводу порушення їх права на безпечне для життя та здоров'я довкілля

внаслідок забруднення атмосферного повітря сміттєспалювальним заводом “Енергія”, розташованим на території району. У ході перевірки зазначених звернень, працівники прокуратури неодноразово направляли доручення органам екологічного контролю (управління екоресурсів, санепідемслужба) щодо надання висновків з питання, як впливає дане забруднення на довкілля та здоров’я людей. Контролюючі органи повідомили, що дійсно у 1999-2001 роках ними зареєстровані поодинокі випадки перевищень граничнодопустимих концентрацій забруднюючих речовин в зоні впливу заводу “Енергія”. Проте, зв’язати їх безпосередньо з викидами заводу без врахування викидів автотранспорту та інших підприємств, розташованих у районі практично неможливо. Крім того, відсутні належні (досконалі) вимірювальні прилади та конкретні методики, за якими можна було б підрахувати збитки, завдані здоров’ю людини.[117, 7] Нарешті ще одна проблема ускладнює з’ясування причин захворювання, не дає можливості встановити фактори, що їх спровокували через стан довкілля. Це те, що забруднення довкілля, вживання забруднених продуктів харчування, як правило, не породжують нових захворювань а ускладнюють і обтяжують, провокують загострення тих хвороб які людина має. На нашу думку, важливою проблемою, яка потребує вирішення, є питання формування і розвитку правової бази проведення саме таких медичних експертиз.

Із вищевикладеного можна зробити висновок, що шляхом встановлення причинно-наслідкових зв’язків, як прямих так і непрямих, використання категорії імовірності (різних її ступенів), забезпечується реалізація загально правового принципу соціальної справедливості та цивільно-правового принципу повного відшкодування шкоди. Через встановлення істинних причин заподіяння шкоди, тоді коли стихійне лихо було поєднано з протиправним діянням (в основному в формі бездіяльності) осіб і лише обтяжило наслідки таких діянь (збільшило розмір шкоди) є можливість встановити коло осіб, які винні у заподіянні шкоди, а значить, реалізувати

принцип невідворотності юридичної відповідальності (особа буде нести відповідальність і не зможе посилатись на дію “непереборної сили”). Через встановлення істинних причин шкоди, що виникла в майновій чи немайновій сфері особи, дається правова оцінка такому відшкодуванню, визначається коло суб’єктів та правовий механізм відшкодування шкоди, а саме: юридична відповідальність, якщо мало місце правопорушення; позитивна відповідальність, якщо причиною шкоди є стихійне лихо; обов’язок відшкодувати шкоду власником ДПЕН (наприклад через страхове покриття, якщо мало місце екологічне страхування відповідальності за шкоду, заподіяну ДПЕН).

2.2. Екологічно небезпечна діяльність, як спеціальна умова відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян

Найнебезпечнішим чинником що впливає на стан довкілля, а через нього на стан здоров’я та життя людини, є діяльність джерел підвищеної екологічної небезпеки (ДПЕН). Правова природа відшкодування шкоди, заподіяної такими об’єктами, може бути розкрита через дослідження умов такого відшкодування, розкриття змісту самого поняття ДПЕН та оцінки їх діяльності з позицій категорії “ризик”. Як уже було зазначено вище в роботі, підвищений екологічний ризик та небезпечна діяльність належать до спеціальних умов відшкодування шкоди і передбачені в нормах права (ст.1187 ЦКУ, ст.68 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”, Закон України “Про об’єкти підвищеної небезпеки”).

Для з'ясування правової природи відшкодування шкоди, заподіяної ДПЕН доцільно зробити короткий аналіз існуючих наукових позицій щодо правової природи джерела підвищеної небезпеки (ДПН), оскільки ці категорії співвідносяться як частина і ціле.

Оскільки відшкодування шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки можливе незалежно від наявності вини володільця цього джерела, то відповідно науковці по-різному оцінюють правову природу такого відшкодування. Одні вважають, що якщо відсутня хоча б одна із умов юридичної відповідальності, то не доцільно ставити питання про її можливість. Як писав Л. Явич: “без вини немає правопорушення і немає небездоганної поведінки і не повинно бути ні юридичної відповідальності, ні покарання.”[28,167] Проте більшість науковців вважають, що склад правопорушення, що породжує цивільно-правову відповідальність при заподіянні шкоди, може бути як повним, так і обмеженим. Це якраз, на їх думку, стосується такого елемента, як вина заподіювача. Потрібно зауважити що абсолютної єдності позицій в даній дискусії не досягнуто і досі.

Розбіжності в поглядах науковців на дану проблему породили ряд теорій щодо правової природи, підстав та умов такої відповідальності без вини: теорія “вини з виключенням” (стимулювання), “теорія двох начал”, “теорія вини і ризику” [119-124]. Свої міркування щодо поняття, змісту, умов та підстав юридичної відповідальності ми частково з'ясовували у попередніх підрозділах роботи. Будучи прихильником принципу “без вини немає відповідальності”, який на думку більшості науковців має бути “загальновизнаним (загально значимим) в правознавстві”, вважаємо, що відносини відшкодування шкоди, заподіяної в результаті випадкових, невинуватих дій порушника, хоч по своїй зовнішній формі нагадують відносини відповідальності, виключають можливість кваліфікації їх як такої. Ми солідарні з тими хто, вважає що тут лише використовується “модель відповідальності” і, як вірно зазначає М.Малеїн :” Немає жодних підстав і

необхідності наповнювати цю модель чужим їй змістом і включати в поняття відповідальності.”[126,32] На нашу думку, обов’язок відшкодувати шкоду в цьому випадку буде ні чим іншим, як засобом захисту порушених майнових інтересів а не заходом відповідальності. Для обґрунтування покладення обов’язку відшкодування шкоди, заподіяної безвинними, але протиправними діями, у випадках передбачених законом, автори використовують категорію “ризик”. Як зауважує М. Малейн, ...відповідальність зовсім не єдина форма відшкодування шкоди, що має різні начала, в тому числі і систему ризику.[129, 33]

Категорія ризику не є новою для юриспруденції взагалі, і для нашої правової науки зокрема. Її поява була зумовлена розвитком техніки, появою різних механізмів та пристроїв у виробництві.

В російську та українську мову слово “ризик” (риск) прийшло з європейських мов, як зауважує В. Ойгензихт, скоріше всього з іспанської на якій воно означає скелю (risco).[127,77] В. Серебровський, в свою чергу, уточняє, що це слово португальського походження і означає прямовисну скелю.[130, 118]

В етимологічному, енциклопедичному аспекті загальна категорія ризику розглядається як імовірність настання небажаних подій та наслідків.[131,317]

Довгий час в радянській правовій науці велась дискусія щодо змісту та доцільності використання в науці цивільного права категорії і теорії “професійного ризику”. Ця теорія відкидалась та піддавалась критиці довгий час як буржуазна, багатьма науковцями (Б. Антимонов, М. Агарков, Я. Раппопорт). В той же час її підтримували та розвивали – О. Гусаков, У. Лібба, А. Венедиктов.[127,109] Не вдаючись в детальний аналіз теорії “професійного ризику» та “виробничого ризику” варто зауважити, що категорія ризику продовжує перебувати в процесі наукового розвитку та поглибленого дослідження в юридичній науці, а теорія “ виробничого ризику”, на нашу

думку, набуває актуальності в період існування розвинутої ринкової економіки. Таке міркування ґрунтується на тому, що не останнє місце в здійсненні певної діяльності на початках ризику належить економічним чинникам, а саме, можливого прибутку який буде отримано. Цей прибуток має бути таким, щоб можна було покрити можливі негативні наслідки за його рахунок. Деякі нормативно-правові акти відобразили в своєму змісті взаємозв'язок цих двох чинників: ризику та економічної вигоди. Зокрема у ст. 4 Закону України “ Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку”, закріплені основні принципи радіаційного захисту та визначено: що не може бути дозволена жодна діяльність, пов'язана з іонізуючим випроміненням, якщо кінцева вигода від такої діяльності не перевищує заподіяної нею шкоди.

Категорія ризику знайшла своє використання та трактування в правових доктринах інших держав. Наприклад законодавству США відомий термін “невиправданий ризик”, зміст якого полягає в тому що вірогідність і розмір шкоди суспільству від використання конкретної хімічної речовини може перевищити отримані від її використання вигоди.[132] Подібна практика існує і в Німеччині, хоч закон теоретично виключає врахування економічних чинників при встановленні невинуватості ризику певної діяльності. На думку промисловців і підприємців США, тут робиться спроба погодити екологічні інтереси з економічними. [133, 15-19]

Найширше категорію ризику досліджував В.Ойгензіхт. Пізніше у правовій науці з'явився термін "екологічний ризик". Екологічний ризик є лише різновидом ризику і має свої особливості; проте в юридичній літературі розглядалися лише окремі його аспекти.[8; 134-136]

Значний вклад у дослідження цього питання зроблено В. Андрейцевим. Правові аспекти екологічного ризику були згодом опрацьовані в дисертаційному дослідженні М. Фроловим.[137] Екологічний ризик, на думку В. Андрейцева, бажано розглядати як встановлену нормами екологічного законодавства обставину, з якою пов'язується виникнення, зміна, припинення

правовідносин по здійсненню діяльності з екологічно–небезпечними об'єктами, що визначає формування і реалізацію спеціальної правосуб'єктності фізичних, юридичних осіб та держави щодо запобігання, виявлення та усунення природної і техногенної загрози для довкілля, життя і здоров'я людини та особливий режим відповідальності за невиконання чи неналежне виконання вимог забезпечення екологічної безпеки, у тому числі і за випадкове (імовірне) настання небезпеки.[136, 49]

Екологічний ризик є важливою ознакою екологічної небезпеки (екологічно–небезпечної діяльності), оскільки відображає її об'єктивну сутність – імовірність настання цієї екологічної небезпеки. Зміст категорії ризику знайшов своє правове закріплення в чинному законодавстві, зокрема ст. 1 Закону України “Про об'єкти підвищеної небезпеки” визначає що ризик – ступінь імовірності певної негативної події, яка може відбутися в певний час або за певних обставин на території об'єкта підвищеної небезпеки і (або) за його межами. [138] Будучи невід'ємною ознакою екологічної небезпеки, ризик проявляється у виникненні потенційної загрози життю та здоров'ю людини (всього населення) через небезпечний стан довкілля. Крім того, екологічний ризик можна розглядати як об'єктивну умову виникнення правовідносин пов'язаних з екологічною безпекою при здійсненні екологічно–небезпечної діяльності, що тягне за собою встановлення спеціального режиму для об'єктів, що є носіями такої небезпеки.

Оскільки діяльність чи певний об'єкт, які є носіями екологічної небезпеки, можуть нести загрозу надзвичайно великій (невизначеній) кількості об'єктів, то на думку В. Андрейцева доцільно диференціювати екологічний ризик на : 1) екологічний ризик для людини; 2) екологічний ризик для суспільства в цілому; 3) екологічний ризик для довкілля. Така диференціація дає можливість виділити рівні та безпосереднє спрямування екологічного ризику. Ці складові частини в сукупності утворюють єдину категорію екологічного ризику.

Ще одну диференціацію екологічного ризику можна і доцільно запропонувати за критерієм його походження (тобто чим він зумовлений), а саме: 1) зумовлений природною стихією; 2) зумовлений техногенними чинниками (діяльністю ДПЕН); 3) зумовлений техногенно–природними явищами; 4) зумовлений військово-соціальними конфліктами. Така диференціація встановлення походження екологічного ризику, а значить небезпечних чинників, які привели до порушення вимог екологічної безпеки, а отже, порушення основних екологічних прав громадян, дасть можливість визначити механізм відшкодування шкоди, яка при цьому заподіюється громадянам. І нарешті, як ми уже зазначали, екологічний ризик (ризик заподіяння шкоди) є умовою відшкодування шкоди, заподіяної при цьому порушенням вимог екологічної безпеки.

Таким чином, на нашу думку, екологічно–небезпечними видами діяльності варто вважати такі, що характеризуються певним рівнем екологічного ризику, який є основною ознакою діяльності ДПЕН.

На наш погляд, дослідження категорії ДПЕН має суттєве значення для досліджуваної теми в першу чергу з таких причин: по–перше, чітке і повне визначення екологічно–ризикованої (небезпечної) діяльності створює можливість закріплення в законодавстві відповідного режиму правового забезпечення цієї діяльності; по–друге, воно дозволяє сформулювати загальні підходи до визначення тих чи інших об’єктів як ДПЕН; по–третє, правове визначення ознак цієї категорії робить можливим встановлення кола суб’єктів, які визнаються ДПЕН, як суб’єктів відшкодування шкоди, що в свою чергу, буде додатковою гарантією захисту екологічних прав громадян та відшкодування шкоди, заподіяної їх порушенням; по–четверте, повне та об’єктивне визначення ДПЕН дасть можливість таке визначення ввести в екологічне законодавство. На нашу думку це необхідно, в першу чергу, для правозастосувальної діяльності. Введення відповідної норми–дефініції (визначення ДПЕН) дасть можливість більш ефективно та точно застосовувати

нормативно-правові акти. (наприклад ввести таке визначення до ст.70 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища".

В науці цивільного права досліджувалась категорія “джерело підвищеної небезпеки” проте єдності позицій щодо її змісту не досягнуто. В еколого–правовій науці теж робились спроби дати визначення категорії джерела підвищеної екологічної небезпеки (ДПЕН).[48] Оскільки ці правові категорії мають єдину правову природу розглядати їх відокремлено недоцільно.

В цивільно–правовій науці досить довго точаться дискусії з приводу поняття джерела підвищеної небезпеки. [125; 139-143; 146-149] Детальний аналіз існуючих наукових положень робить О. Жуковська, виділяючи три основні позиції з цього питання : 1) джерело підвищеної небезпеки визначається як діяльність; 2) джерелом підвищеної небезпеки вважаються властивості речей або сил природи, які не піддаються повному контролю зі сторони людини і створюють високу вірогідність заподіяння шкоди її життю і здоров'ю або матеріальним благам; 3) джерело підвищеної небезпеки – це предмети, речі, обладнання, які перебувають в процесі експлуатації і створюють при цьому підвищену небезпеку для оточуючих. [150]

Спробуємо, беручи окремі положення зазначених позицій за основу, поряд з аналізом чинного екологічного (міжнародного та національного) законодавства та інтерпретаційних актів дати власне визначення ДПЕН.

Перш за все, зауважимо, що на нашу думку, позиції науковців, які визначають джерело підвищеної небезпеки як діяльність є неприйнятною для визначення цієї категорії як в цивільному праві, так і в екологічному. (В цьому ми підтримуємо думку О.Жуковської).

Тривалий час Верховний Суд України та суди інших держав СНД одностайно визнавали ДПН – автомобілі, агрохімікати, сильнодіючі речовини поїзди та ін.. Поряд з цим, аналіз окремих актів тлумачення вищих судових інстанцій показує, що існують суперечності у визначеннях, які дають ці

органи, з позиціями, що виробились практикою. Наприклад, Пленум Верховного Суду України у своїй Постанові від 27 березня 1992 року № 6 "Про практику розгляду судами цивільних справ за позовом про відшкодування шкоди" в п.4 зазначив, що джерелом підвищеної небезпеки належить визнавати будь-яку діяльність, що створює підвищену імовірність заподіяння шкоди, через неможливість повного контролю за нею з боку людини, а також діяльність по використанню, транспортуванню, зберіганню предметів, речовин та інших об'єктів виробничого, господарського чи іншого призначення, які мають такі ж властивості. (Розмежовується діяльність як об'єкт та діяльність щодо певних об'єктів). Новий цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року в ст. 1187 визначає ДПН, як діяльність що пов'язана з використанням, зберіганням або утриманням транспортних засобів, механізмів та обладнання, використанням, зберіганням хімічних, радіоактивних, вибухово- і вогненебезпечних та інших речовин, утриманням диких звірів, службових собак та собак бійцівських порід тощо, що створює підвищену небезпеку для особи яка цю діяльність здійснює та для інших осіб. На нашу думку наведена дефініція за своєю правовою природою мало чим відрізняється від наведеного вище роз'яснення, окрім більш детального переліку об'єктів здійснення такої діяльності.

Дослідження чинного екологічного законодавства дає можливість стверджувати, що під джерелом підвищеної екологічної небезпеки тут розуміються об'єкти матеріального світу. Зокрема ст.69 ч.3 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища" передбачає відповідальність осіб, що володіють джерелом підвищеної екологічної небезпеки. Виходячи із змісту зазначеної статті, вважаємо, що дискусії стосовно того, що саме варто розуміти під ДПЕН (об'єкти матеріального світу чи діяльність) втрачає свій сенс, оскільки володіння можливе лише стосовно матеріального об'єкту. В протилежному випадку положення ст.69 зазначеного закону втрачає свій зміст.

Для остаточного з'ясування змісту поняття ДПЕН зробимо аналіз ще одного нормативно–правового акту, який безпосередньо містить перелік джерел підвищеної екологічної небезпеки (постанова Кабінету Міністрів України від 27 липня 1995 року № 554 "Про перелік видів діяльності та об'єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку").[144] У самій назві цього документа знаходимо розмежування цих джерел на: діяльність та об'єкти, тобто вказаний перелік визначає в якості джерела підвищеної екологічної небезпеки діяльність, відмежовуючи її від об'єктів. Гадаємо, що в такому трактуванні ДПЕН законодавець не зовсім послідовний якщо брати до уваги Закон України "Про охорону навколишнього природного середовища", про який згадувалось вище. Подальший аналіз зазначеного переліку, говорить про те, що підвищену екологічну небезпеку становить не сама діяльність як певна цілеспрямована дія суб'єкта, а діяльність лише з приводу тих чи інших матеріальних об'єктів (радіоактивна сировина, газ, засоби захисту рослин та стимулятори їх росту, мінеральні добрива та ін.).

Поряд з цим заслуговує на увагу позиція дослідників щодо визначення джерела підвищеної небезпеки як властивості речей. В аспекті досліджуваного питання доцільно проаналізувати міжнародно–правові акти, які пов'язують категорію ризику з поняттям "небезпечні речовини", та дослідження окремих науковців в цій сфері. [49]

Відповідно до Конвенції ООН від 9 березня 1992 року "Про транскордонний вплив промислових аварій ", небезпечною визнається будь–яка діяльність, в процесі здійснення якої одна чи більше небезпечних речовин які наявні, або можуть бути в рівних кількостях, чи перевищують граничні кількості, визначені цією Конвенцією, здатні привести внаслідок аварії до транскордонного впливу, зокрема, до створення будь–яких шкідливих наслідків для людей, флори і фауни, ґрунтів, вод, повітря, ландшафтів, їх сукупності та матеріальних цінностей, культурної спадщини, в тому числі історичних пам'яток. [145] Як бачимо, в даному випадку йдеться

про діяльність, яка здійснюється з приводу певних речовин, а не сама по собі. Небезпека в даному випадку проявляється як результат діяльності, спрямованої на ці речовини, використання яких в силу їх властивостей може призвести до негативних, не передбачуваних, небажаних наслідків, які загрожують довкіллю, життю і здоров'ю людини. Більше того саме наявність певної кількості небезпечних речовин, перетворює їх в об'єкти підвищеної небезпеки. Варто зазначити що Закон України "Про об'єкти підвищеної небезпеки" остаточно визначається щодо розуміння потенційно небезпечних джерел, оскільки використовує термін об'єкти а отже йдеться безпосередньо про матеріальні об'єкти, які створюють потенційну загрозу а не про діяльність саму по собі. Окрім цього, зазначений закон містить норму –дефініцію в якій дається визначення об'єкта підвищеної небезпеки як об'єкта на якому використовуються, виготовляються, переробляються, зберігаються або транспортуються одна або кілька небезпечних речовин чи категорій речовин у кількостях, що дорівнює або перевищує нормативно встановлені порогові маси, а також інші об'єкти як такі, що відповідно до закону є реальною загрозою виникнення надзвичайної ситуації техногенного та природного характеру. [138, ст.1] На основі наведеного законодавчого визначення можна зробити висновок про те що національне законодавство успішно використало міжнародні нормативно-правові акти для з'ясування змісту даної категорії.

Поряд з цим, для повного з'ясування можливої небезпеки від різних речовин природного та штучного походження необхідно зауважити, що ці речовини та їх суміші здатні за певних природних та соціальних умов та обставин проявляти властивості, які створюють реальну загрозу життю та здоров'ю людини. Небезпека заподіяння шкоди такими речовинами може бути потенційною. Як зазначає М. Бринчук, реальність небезпеки залежить від властивостей речовини і їх проявів в довкіллі. Потрапляючи в навколишнє середовище, хімічні речовини під впливом конкретних умов піддаються фізичним та хімічним змінам. Через такі перетворення порівняно нешкідлива

речовина може стати в навколишньому середовищі токсичною, небезпечною для людини. [49,24]

Характеризуючи шкоду, заподіяну небезпечними речовинами, варто мати на увазі, що ця шкода може бути як прямою, так і непрямую. Деякі хімічні речовини можуть не справляти прямого токсичного, отруйного, небезпечного впливу на організм людини та інших живих істот, проте вони можуть впливати на якийсь показник стану природного середовища, наприклад, на температуру атмосферного повітря, появу опадів та ін. Такими нешкідливими для організму людини вважаються йодисте срібло, яке викликає опади; фреони (хлорфторметанові сполуки), що впливають на стан озонового шару та ін. Певна частина речовин набуває ознак небезпечності для довкілля та людини, оскільки, вступаючи в хімічний чи фізичний обмін, створює умови для розвитку природних явищ небезпечного характеру (кислотні дощі, ультрафіолетове опромінення та ін.).

Зазначені обставини породжують особливий режим використання цих небезпечних речовин і необхідність правового регулювання відповідних видів діяльності, яка пов'язана з їх використанням, перевезенням, утилізацією, зберіганням. Таким чином, можна визначити, що екологічна небезпека речовин проявляється: 1) в ході використання їх у певній сфері діяльності людини; 2) в силу хімічного, фізичного обміну коли вони самі набувають якості екологічно–небезпечних об'єктів.

На основі вищевикладеного можна запропонувати такі ознаки джерела підвищеної екологічної небезпеки (за об'єктом походження ризику заподіяння шкоди) : 1) матеріальні об'єкти; (небезпечні природні властивості матеріальних об'єктів) 2) властивості матеріальних об'єктів, які можуть проявлятися у вигляді небезпечних результатів для життя і здоров'я людини та навколишнього природного середовища в ході здійснення суб'єктами різних видів діяльності по їх використанню; 3) властивості певних речовин, які можуть набувати небезпечного характеру в силу хімічного або фізичного

обміну.

Підсумовуючи вищезазначене, вважаємо за доцільне дати наступне визначення: джерела підвищеної екологічної небезпеки - це об'єкти матеріального світу (в тому числі речовини в певній кількості) , які в результаті людської діяльності, природних чи соціальних умов, чи в силу своїх природних якостей (хімічних, фізичних та ін.) набувають властивостей, які характеризуються певним рівнем екологічного ризику, таким чином створюють потенційну або пряму загрозу для довкілля, життя та здоров'я людини.

Виникає також питання про доцільність та необхідність диференціювання ДПЕН залежно від характеру та особливостей хімічного, фізичного, біологічного складу використовуваних при цьому речовин, за ступенем екологічного ризику (ранжування ризику) і відповідно, за ступенем екологічної небезпечності.

Сама по собі проблема диференціювання ДПН не є новою для юридичної науки. Необхідно відмітити, що такі спроби щодо диференціації ДПН робились в науці цивільного права. Перша така класифікація була в 20-ті роки запропонована М.Топоровим.[146, 1177] Більш об'ємну класифікацію запропонував М. Агарков.[147, 68] Нарешті в 60-роки класифікацією ДПН займались А. Собчак [148, 8] та О. Красавчиков [125, 34]. Зокрема О. Красавчиков запропонував класифікаційні критерії: фізичні, фізико-хімічні, біологічні. Дана класифікація, як підтримувалась окремими науковцями [149, 117] так і піддавалась справедливій критиці. [150, 56-57]

Ми поділяємо думку науковців, які вважають таку класифікацію малоефективною з практичної точки зору, оскільки використані в ній якісні ознаки не дають відповіді на основне питання щодо ступеня їх небезпечності. Звичайно, такий поділ може мати теоретичне значення для подальшого дослідження цієї проблеми.

Діяльність джерел підвищеної екологічної небезпеки підлягає

корегуванню, здійснюваному шляхом проведення екологічної експертизи, а також екологічного ліцензування. Вважаємо вірною висловлену в науці думку, про встановлення ступеня екологічного ризику тієї чи іншої діяльності, в першу чергу, потрібно для вжиття заходів щодо гарантування екологічної безпеки. [102,64]

Безперечно, що різні види діяльності в залежності від того які речовини і в якій кількості та за яких умов використовуються, який їх хімічний, фізичний та біологічний склад, характеризуються різним ступенем екологічного ризику, а значить мають різний ступінь небезпечності для людини та довкілля. Це в свою чергу, зумовлює різний характер шкоди (кількісний, якісний), яка при цьому може бути заподіяна громадянам, їх життю, здоров'ю та майну. Цікавою щодо досліджуваного питання є позиція Л. Бондара, який ДПЕН розглядає як об'єкти через які здійснюється екологічно небезпечна діяльність та пропонує цю діяльність диференціювати на 4 класи: вкрай небезпечну, дуже небезпечну, небезпечну, мало небезпечну. [151, 12]

В законодавстві України, зокрема в Законі України “Про охорону навколишнього природного середовища”, зроблено крок на шляху диференціації речовин, що становлять потенційну загрозу заподіяння шкоди життю, здоров'ю громадян, через закріплення положення про класифікацію токсичних речовин за ступенем небезпечності, на підставі висновку державної екологічної експертизи. [38, ст..52]

Частина міжнародно–правових актів, в яких регламентується діяльність, пов'язана з небезпечними речовинами, фіксуються речовини та їх суміші, наявність яких в певних кількостях дає уявлення про ступінь їх безпеки. Поряд з цим виділяються окислювачі, токсичні, високотоксичні, вибухові, вогненебезпечні речовини та речовини, що становлять небезпеку для довкілля із зазначенням категорії безпеки. [136, 38]

В статті 454 Цивільного кодексу Росії дається перелік (хоч і не

вичерпний) джерел підвищеної небезпеки за критерієм переважного шкідливого впливу. Відповідно вони поділяються на: механічні, хімічні, електричні, біологічні, радіоактивні тощо. Подібний приблизний перелік містить ст. 1187 Цивільного кодексу України яку наводили вище. (транспортні засоби, обладнання, механізми, споруди, радіоактивні, вибухо- і вогненебезпечні речовини). Варто зауважити, що деякі джерела підвищеної небезпеки крім основних, домінуючих шкідливих властивостей мають і побічні негативні прояви: шум, вібрація інші. Такий поділ, який існує в цивільному законодавстві Росії та України також не є досконалим.

Загальні правові засади щодо диференціації ОПН за ступенем їх ризику закладені в Законі України “Про об’єкти підвищеної небезпеки”. Зокрема в ст.9 зазначено, що суб’єкт господарської діяльності ідентифікує ОПН відповідно до кількості порогової маси небезпечних речовин. На нашу думку, такий критерій диференціації ОПН є головним, важливим але не єдиним який повинен використовуватись при визначенні ступеня ризику певного об’єкта. Очевидно, при такому ранжуванні ризику варто враховувати інші властивості окремих шкідливих речовин. Зокрема, небезпечність для життя та здоров’я людини, тяжкість захворювань, які можуть виникнути в результаті впливу таких речовин, можливості щодо лікування таких захворювань. Адже різні небезпечні речовини, все-таки, неоднаково впливають на життя та здоров’я людини і цей вплив залежить не від кількості небезпечних речовин, а в першу чергу, від їх властивостей та безпосередньо поєднання таких речовин із технічними засобами.

Встановлення ступеня екологічної небезпеки певних джерел реально дасть можливість на практиці об’єктивно застосовувати механізм відшкодування шкоди, заподіяної цими джерелами як міру захисту порушених екологічних прав. Диференціація ДПЕН за рівнем екологічного ризику дасть можливість більш об’єктивно визначати розмір (частку) шкоди, заподіяної кількома джерелами, які визнані ДПЕН, відповідно до ступеня екологічного

ризик (небезпечності), коли конкретно таку частку відшкодування не можна визначити для кожного джерела. Така диференціація стане додатковою гарантією справедливого та об'єктивного відшкодування шкоди, заподіяної кількома суб'єктами, довкіллю, життю, здоров'ю та майну громадян.

Чинниками які можуть привести до порушення основних екологічних прав громадян (зокрема, права на екологічну безпеку) можуть бути: правопорушення, аварія на об'єкті що є ДПЕН (техногенний інцидент), природне стихійне явище, техногенно-природне явище, військово-соціальні конфлікти. Саме вони є причиною виникнення шкоди, чи створюють реальну загрозу її виникнення в майновій та немайновій сфері особи. Відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян за своєю природою може бути не тільки заходом юридичної відповідальності але і засобом захисту, що реалізується у вигляді позитивної відповідальності держави, тому вважаємо, що єдиною підставою для відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян є факт заподіяння шкоди чи реальна загроза її виникнення.

Зміст умов, за яких шкода буде підлягати компенсації, перед усім, залежатиме від того які саме чинники привели до її спричинення .

Відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян шляхом скоєння екологічного правопорушення, ґрунтується на загальних умовах які визначені Цивільним кодексом України (протиправність діяння, вина заподіювача, причинний зв'язок між діянням та шкодою). У разі суб'єктивно-випадкового заподіяння шкоди ДПЕН має місце така умова, як ризик заподіяння шкоди через екологічно небезпечну діяльність, незалежно від вини чи без вини власника такого джерела, при цьому важливою умовою яка повинна обов'язково бути при такому заподіянні є причинний зв'язок між діяльністю такого джерела і шкодою яка виникла. І нарешті при об'єктивно-випадковому заподіянні шкоди, природними стихійними явищами чи техногенно-природними явищами умовою відшкодування є ризик

заподіяння шкоди, який виходить від зазначених явищ та причинний зв'язок між таким явищем та шкодою що виникла. Співвідношення між загальними та спеціальними умовами відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян є співвідношення між нормами законодавства де визначені загальні умови відшкодування шкоди (ст.1166 ЦКУ), та нормами, де визначені спеціальні умови такого відшкодування (Ст.16 Закону України “Про об’єкти підвищеної небезпеки”, ст.5 Закону України “Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру”).

Протиправність є необхідною умовою відшкодування шкоди, як заходу юридичної відповідальності. Автор підтримує точку зору, що заподіяння шкоди, навіть при відсутності вини заподіювача, потрібно визнати протиправним, якщо цим порушено суб’єктивні права особи (за винятком випадків, коли особа уповноважена на здійснення таких дій) і при цьому винне діяння завжди протиправне.

Вина належить до загальних умов відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян. Незважаючи на те, що чинне цивільне законодавство не диференціює форми вини, це питання при відшкодуванні шкоди заподіяної порушенням екологічних прав громадян є досить актуальним. Врахування форми вини при спільному заподіянні шкоди через порушення права на екологічну безпеку, є важливою умовою для визначення частки кожного із заподіювачів шкоди, при її відшкодуванні та сприяє запобіганню правопорушенням в цій сфері. Врахування форми вини є також важливим при відшкодуванні моральної шкоди. Саме з цих міркувань, вважаємо, є потреба у вдосконаленні чинного цивільного та екологічного законодавства щодо закріплення форм вини їх урізноманітнення та врахування при відшкодуванні шкоди, заподіяної кількома суб’єктами та заподіяної ДПЕН.

Врахування особливостей механізму виникнення шкоди в майновій та

немайновій сфері особи при порушенні її екологічних прав, змушує визнавати юридично-значимими не тільки прямі але і непрямі причинні зв'язки для того щоб, відшкодування шкоди стало можливим. Окрім того, особливості заподіяння та прояву шкоди в зазначених правовідносинах зумовлюють необхідність розвитку теорії причинності в нашій правовій науці з урахуванням концепцій розроблених західною доктриною. Для успішного захисту екологічних прав громадян, розширення судового способу відшкодування шкоди, при доведенні причинно-наслідкових зв'язків варто взяти до уваги таку категорію як імовірність (встановити різні її ступені). Застосування зазначеної категорії необхідно тоді, коли абсолютно точно неможливо встановити причинні зв'язки між певною дією, подією та шкодою що виникла, коли має місце так зване групове заподіяння шкоди, коли має місце припущення про такий зв'язок.

Відшкодування шкоди заподіяної ДПЕН без вини його власника варто визнати не чим іншим як мірою захисту порушених екологічних прав хоч при цьому використовується "модель відповідальності", таке відшкодування ґрунтується на ризику заподіяння шкоди який властивий такому об'єкту.

Джерело підвищеної екологічної небезпеки на нашу думку можна визначити як: об'єкти матеріального світу (в тому числі речовини), які в результаті людської діяльності, природних чи соціальних умов, чи в силу своїх природних якостей (фізичних, хімічних та інших) мають або можуть набувати властивостей, які характеризуються певним рівнем екологічного ризику, таким чином створюють потенційну або пряму загрозу для довкілля, життя та здоров'я людини.

ДПЕН повинні бути диференційовані за ступенем екологічної небезпеки шляхом проведення спеціальної екологічної експертизи. За основу такого ранжування ризику, передусім, береться кількість порогової маси небезпечних речовин на такому об'єкті. Крім того, варто враховувати інші властивості окремих шкідливих речовин такі як: небезпечність для здоров'я людини,

тяжкість та масовість захворювань в результаті їх впливу, можливості лікування таких хвороб, вплив на майбутні покоління, вплив на виникнення певних погодних кліматичних явищ. Диференціація ДПЕН за рівнем екологічного ризику дасть можливість більш об'єктивно визначити розмір (частку) шкоди, яка підлягає відшкодуванню, якщо вона заподіяна кількома джерелами.

РОЗДІЛ 3 МЕХАНІЗМ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАПОДІЯНОЇ ПОРУШЕННЯМ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН

3.1 Способи відшкодування шкоди заподіяної порушенням екологічних прав громадян

З'ясовуючи юридичну природу відносин відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян, ми дійшли висновку, що таке відшкодування є сукупністю юридичної та позитивної відповідальності (тобто сукупність заходів юридичної відповідальності та засобів захисту, які реалізуються в порядку виконання певних визначених законом обов'язків).

З'ясовуючи структуру механізму відшкодування шкоди, заподіяної громадянам порушенням їх екологічних прав, ми наведені висновки використаємо як чинники, що визначають елементи цього механізму та обумовлюють природу взаємозв'язків між ними.

Залежно від того, які саме фактори привели до порушення екологічних прав громадян, відшкодування майнової та моральної (немайнової) шкоди здійснюється:

- 1) в порядку юридичної відповідальності у вигляді відшкодування заподіяної шкоди, якщо екологічні права були порушені шляхом вчинення екологічного правопорушення;
- 2) в порядку позитивної відповідальності держави, що реалізується шляхом компенсації заподіяної шкоди, встановлення системи пільг та соціальних гарантій, якщо шкода заподіяна надзвичайною екологічною ситуацією (природним стихійним лихом, техногенною катастрофою, техногенно-природними явищами, військовими діями);
- 3) якщо шкода заподіюється ДПЕН, то шляхом відшкодування заподіяної шкоди власником такого джерела, яке за своєю правовою природою буде засобом захисту інтересів потерпілих; у випадках коли мало місце

екологічне страхування, збитки відшкодовуються шляхом виплати страхових сум особам, що постраждали від техногенних чи стихійних природних явищ (наприклад, обов'язкове екологічне страхування: цивільної відповідальності операторів АЕС, страхування відповідальності за шкоду яка заподіяна аварією на об'єкті підвищеної небезпеки).

Зазначені способи відшкодування шкоди, що передбачені чинним законодавством України, дають можливість визначити наступні форми відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних права громадян:

- 1) судова, здійснюється шляхом пред'явлення позову до суду про відшкодування заподіяної шкоди. Ця форма передбачена, в першу чергу, Конституцією України (ст.55), Законом України “Про охорону навколишнього природного середовища” (п.3 ст.9), як одне із екологічних прав людини (ч.3 ст.11 цього ж Закону);
- 2) управлінсько-адміністративна, яка реалізується державою шляхом прийняття і застосування нормативно-правових актів що передбачають компенсацію шкоди, заподіяної майну і здоров'ю громадян у випадку виникнення надзвичайних екологічних ситуацій, у формі грошових компенсацій та соціальних пільг, які поширюються на всіх осіб, що постраждали від таких ситуацій;
- 3) страхова, шляхом відшкодування шкоди, що заподіяна страховим випадком, якщо було укладено договір екологічного страхування (зокрема передбачається ст.49 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”, статтями 5,6,7 Закону України “Про страхування”).

Не дивлячись на те, що екологічне законодавство України майже сформувалось, механізм правової охорони довкілля працює не достатньо ефективно, а що стосується судового захисту екологічних прав громадян, то такий механізм працює вкрай неефективно, або не працює взагалі. Між тим,

судовий захист порушених прав набуває особливого значення в умовах побудови демократичної, правової держави і має бути найдоступнішою та найефективнішою формою їх захисту. В усіх випадках, зокрема, коли не реалізуються інші форми відшкодування (страхова та управлінсько-адміністративна), громадяни мають право звертатись із відповідними позовами до суду про захист своїх екологічних прав.

Проте, як свідчить аналіз судової практики, громадяни майже не використовують такі можливості, щодо судового захисту своїх порушених екологічних прав. Це, очевидно, в першу чергу пов'язано з тим, що вони залишаються пасивними до порушення своїх прав, що інколи зумовлюється невірою у можливість їх реально захистити шляхом звернення до суду з позовом про відшкодування моральної та майнової шкоди. По-друге, громадяни інколи не володіють елементарними еколого-правовими знаннями: не знають своїх екологічних прав, не знають як їх захистити, куди звернутись за юридичною допомогою. Інша причина, що належить до ряду суб'єктивних, на думку деяких науковців, це - поки-що невисока еколого-правова освіта суддів. [152, 26]

На нашу думку, саме ці питання заслуговують на увагу з боку вчених різних галузей знань, юристів-практиків та законодавця. Гадаємо, є потреба окреслити коло цих проблем і запропонувати своє бачення їх розв'язання.

Згідно законодавства України, право звертатись до суду із позовом про відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян мають: сама особа якій заподіяно шкоду, члени її сім'ї (наприклад батьки неповнолітньої особи), члени сім'ї, які втратили годувальника. Крім цього, позови в інтересах потерпілих осіб можуть пред'являтися органами Мінекоресурсів (ст. 20 п.3 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища"), громадськими екологічними організаціями (ст.21п.ж цього ж закону), прокурором, якщо самі особи не можуть захищати

свої права (ст.37ч.2 вказаного закону та ст 36-1 Закону України “Про прокуратуру”). У випадку, коли особа (юридична чи фізична, що порушила екологічні права, чим заподіяла шкоду не відома (не встановлена), такий позов може бути пред’явлений державі, в особі спеціально уповноважених органів в галузі охорони довкілля та забезпечення екологічної безпеки. Такий висновок ґрунтується на положеннях Конституції України. Оскільки ст.3 Основного закону визначає найвищою соціальною цінністю людину, її життя і здоров’я ... безпеку, а ... утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов’язком держави, та виходячи з того, що норми Конституції є нормами прямої дії можна стверджувати, що у випадку заподіяння шкоди життю, здоров’ю, майну особи порушенням конституційного права на екологічну безпеку за його захистом можна звертатись безпосередньо до держави, яка є гарантом забезпечення та захисту прав людини.

Однією із найважливіших проблем, яка виникає при судовому розгляді, є встановлення причинного зв’язку між діями чи бездіяльністю юридичної чи фізичної особи, та шкодою заподіяною життю, здоров’ю, майну громадян негативним станом довкілля. Потрібно зауважити, що причинний зв’язок, в переважній більшості порушень екологічних прав громадян, є двочленний: перша його частина це зв’язок між діянням особи, надзвичайною техногенною або природною ситуацією та забрудненням довкілля, друга - між станом довкілля та шкодою що виникла в майновій чи немайновій сфері особи. Загальнотеоретичні питання причинно-наслідкових зв’язків в галузі екології досліджувались в 2-ому розділі роботи. Зупинимось на практичних аспектах цієї проблеми.

Із особливостей структури причинного зв’язку, впливає положення про те, що суд для винесення рішення про повне чи часткове відшкодування шкоди має встановити такі обставини як: факт порушення екологічних прав громадян (порушення вимог екологічної безпеки, забруднення довкілля,

надання недостовірної інформації про стан довкілля та інші), факт заподіяння шкоди життю, здоров'ю, майну особи та причинний зв'язок між ними. Факт забруднення довкілля чи інші порушення вимог екологічної безпеки, можуть бути підтверджені актом про забруднення довкілля із визначенням розміру перевищення встановлених екологічних нормативів. Такі факти фіксуються органами екологічного контролю, шляхом проведення спеціальної експертизи. Щодо встановлення причинного зв'язку між діями особи та погіршенням стану довкілля, то такий зв'язок успішно може встановлюватись самим судом, шляхом призначення спеціальної експертизи або на основі уже зафіксованих фактів порушення вимог екологічної безпеки. Факт заподіяння шкоди життю, здоров'ю особи підтверджується медичною довідкою (актом медичного освідування, випискою з історії хвороби), що підтверджує факт погіршення здоров'я. На підставі зазначених документів суд повинен встановити наявність або відсутність причинного зв'язку між шкодою що виникла в особи та порушенням її екологічних прав.

Саме на цій стадії виникає одна з основних проблем: як, через які механізми, за допомогою яких методів та на основі яких принципів, можна довести наявність причинно-наслідкових зв'язків. Варто визнати, що найскладнішими залишаються справи про відшкодування шкоди життю та здоров'ю громадян (антропогенної, в тому числі генетичної).

На нашу думку, одним із способів розв'язання цієї проблеми є можливість проведення спеціальної медико-екологічної експертизи, яка б могла дати відповідь на питання про те, що є причиною (чи найбільш імовірними причинами) погіршення стану здоров'я, захворювання, смерті особи.

Особливості проявів екологічної шкоди (зокрема, антропогенної), на що ми звертали увагу в першому розділі роботи, зумовлюють важливе значення такої спеціальної експертизи. Саме у випадках коли недостатньо

інших фактів, на основі яких можна довести наявність причинного зв'язку, така експертиза допоможе його встановити.

Аналіз чинного законодавства України дає можливість зробити висновок, про відсутність чіткого і досконалого механізму проведення саме таких експертиз (прямо в законодавстві їх проведення не передбачено).

Нормативно-правові акти які регламентують проведення різноманітних експертиз (медико-соціальної, судово-медичної, екологічної) не передбачають безпосередньо можливості встановлення причинного зв'язку між станом довкілля та погіршенням здоров'я, захворюванням чи смертю особи.

Порядок організації та проведення медико-соціальної експертизи (МСЕК) втрати працездатності, передбачає що МСЕК встановлює: ступінь обмеження життєдіяльності людини, стан працездатності, групу інвалідності внаслідок загального захворювання, трудового каліцтва, професійного захворювання[153,п.8а)] ступінь втрати здоров'я, групу, причину, зв'язок і час настання інвалідності громадян, які постраждали внаслідок політичних репресій та Чорнобильської катастрофи [153,п.5д)]. Призначення МСЕК, в основному, полягає у встановленні групи інвалідності у зв'язку із втратою здоров'я внаслідок захворювання, що не завжди вимагає з'ясування причини такого захворювання (наприклад: якщо це так зване загальне захворювання). Встановлення причинного зв'язку між захворюванням особи та станом довкілля, виходячи з аналізу законодавства про організацію та проведення МСЕК, в її повноваження не входить. Проте важливим обов'язком медико-соціальної експертизи є вивчення структури і динаміки інвалідності за групами, причинами, окремими захворюваннями, територіальними ознаками, в розрізі окремих підприємств тощо, оцінка стану здоров'я населення, прогнозування динаміки первинної інвалідності. Крім цього, органи МСЕК інформують місцеві ради, підприємства, організації, установи, профспілкові органи та громадськість про рівень інвалідності, її причини та заходи

медико-соціальної реабілітації.[154, ст..68]

Отже, статистичні дані, отримані органами МСЕК, шляхом зібрання, аналізу, узагальнення інформації про стан та динаміку захворювання населення певної території, поряд з інформацією про стан довкілля на цій території, могли б успішно використовуватись для створення судового прецеденту щодо засобів обґрунтування причинного зв'язку між захворюванням людей та порушенням вимог екологічної безпеки, що привели до погіршення стану довкілля.

Аналіз законодавства, яке регламентує порядок та умови проведення судово-медичної експертизи показує, що в ньому не передбачено проведення спеціальної експертизи за допомогою якої можна було б встановити наявність причинного зв'язку між захворюванням чи смертю особи та станом довкілля.

Судово-медична експертиза проводиться згідно з постановою особи, що проводить дізнання, слідчого, прокурора, судді, а також за ухвалою суду. Закон не містить вичерпного переліку видів судово-медичної експертизи, про що свідчить положення про можливість винесення на розгляд експертизи спеціальних питань, що не входять до компетенції судмедексперта і потрібна консультація фахівця у відповідній галузі медицини.[155, п.2, 10)] Крім того, науково-дослідні інститути, вищі навчальні заклади, лікувально-профілактичні та інші установи, що входять до системи закладів охорони здоров'я України, зобов'язані сприяти бюро судмедекспертизи у виконанні завдань, покладених на них, шляхом надання науково-практичної та консультативної допомоги.[156, п.18] Таким чином, судово-медичною експертизою може бути, на нашу думку, з'ясовано коло питань які можуть бути використані при доведенні причинного зв'язку між захворюванням особи та негативним станом довкілля (наприклад: проведення генетичної експертизи при доведенні генетичної шкоди).

Найдалі на шляху законодавчого врегулювання питань встановлення

причинного зв'язку між захворюванням чи смертю людини та чинниками, які призвели до цього, пішов Закон України “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”. Зокрема, ст.12, вказаного закону, регламентує, що причинний зв'язок між захворюванням, пов'язаним з Чорнобильською катастрофою, частковою або повною втратою працездатності, громадян які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи і Чорнобильською катастрофою визнається встановленим (незалежно від наявності дозиметричних показників чи їх відсутності), якщо його підтверджено під час стаціонарного обстеження уповноваженою медичною комісією.

Основною метою системи експертизи є з'ясування причин та обставин виникнення тих чи інших захворювань та ускладнень, їх перебігу і наявності можливого впливу іонізуючого випромінювання та інших шкідливих чинників внаслідок аварії на ЧАЕС, на їх розвиток, вивчення причин інвалідизації із зазначеними хворобами, офіційне підтвердження такого зв'язку, сприяння проведенню ефективних заходів щодо профілактики інвалідності.[157, п.3] Право на проведення такої експертизи мають особи, яким за чинним законодавством, надано статус постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи. Крім осіб, які мають такий статус, право на встановлення причинного зв'язку мають особи, які не мають такого статусу але:

- які проживали або постійно навчались після аварії не менше одного року у зоні безумовного відселення;
- народжені після 26 квітня 1986 року від батька, який на час настання вагітності матері мав підстави належати до 1 або 2 категорії постраждалих, або матір'ю, яка на час настання вагітності або під час вагітності мала підстави належати до 1 або 2 категорії постраждалих ;
- хворі на рак щитовидної залози.[158, ст.12]

Таким чином, положення вказаного закону поширюються лише на обмежене коло осіб, тому мають обмежене застосування. Ще одним суттєвим його недоліком, на наш погляд, є положення про те що лише рак щитовидної залози визнається захворюванням яке є наслідком Чорнобильської катастрофи (без проведення спеціальної експертизи по встановленню причинного зв'язку), хоча наукові дослідження, які проводяться як в нашій так і в інших державах, свідчать про те, що малі дози радіації породжують значно більше захворювань.

Наведені вище законодавчі положення свідчать про те, що в Україні відсутня досконала нормативно-правова база для проведення спеціальної медико-екологічної експертизи, яка б могла встановити причинний зв'язок між захворюванням, погіршенням стану здоров'я, інвалідністю, смертю особи та негативним впливом довкілля, та була б загальнодоступною.

На нашу думку, законодавче врегулювання цих положень повинно здійснюватись у таких напрямках:

- 1) удосконалення Закону України “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”;
- 2) створення досконалого правового механізму проведення медико-екологічної експертизи з метою встановлення причинного зв'язку між погіршенням стану здоров'я, захворюванням, інвалідністю, смертю особи та станом довкілля, що не відповідає вимогам екологічної безпеки, з гарантованою можливістю для всіх фізичних осіб вимагати такої експертизи.

Доцільно уточнити в Законі України “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи” коло осіб, які повинні мати право на проведення щодо них спеціальної експертизи по встановленню причинного зв'язку хвороб, інвалідності, смерті з дією іонізуючого випромінювання та інших шкідливих чинників внаслідок аварії на ЧАЕС.

Уже стала загальновідомою в наукових колах, обґрунтована та підтверджена дослідженнями і практикою, позиція про вплив малих доз радіації на здоров'я людини. Зокрема, така інформація була оприлюднена Міжнародною медичною комісією з питань Чорнобиля на засіданні Постійного Народного Трибуналу що відбувся у Відні 13 квітня 1996 року. Наукові дослідження свідчать, що навіть малі дози радіації можуть викликати такі ж захворювання як і набагато вищі. Поряд з цим, науковці (лікарі, фізики-ядерники, біологи, інші спеціалісти) встановили, що спостерігаються однакові зміни у здоров'ї дітей в Україні, ліквідаторів, жертв атомного бомбардування (Японія), осіб які проживають біля АЕС. Серед них поширені такі захворювання як: рак щитовидної залози, психічні розлади, серцево-судинні захворювання, неплідність, понижений імунітет, передчасні пологи, вроджені вади розвитку.[159, с.90] Прикладом того, що малі дози радіації негативно впливають на здоров'я, може бути статистична інформація яка свідчить, що жителі які мешкають в 11-кілометровій зоні АЕС в Торонто (Канада) зазнають тих же проблем із здоров'ям як і перераховані вище категорії громадян, і це при тому, що ця АЕС має світову репутацію як найкраща, найбезпечніша.[159, 98]

Проте, не дивлячись на правдивість та переконливість наведених фактів та висновків науковців, їх позиція не співпадає з офіційною доктриною міжнародних організацій МКРЗ та МАГАТЕ щодо впливу малих доз радіації на здоров'я людини. Як зауважує професор О. Бурлакова "...ефект залежності від дози для малих доз є нелінійним. Це більш складна залежність. Але офіційна політика сьогодні така, що якщо лікар не може продемонструвати монотонне зростання захворювання зі збільшенням дози, то вважається що це доводить не радіогенну природу захворювання. Тому про радіогенність захворювання заборонено говорити і навіть думати".[159,109]

Ефекти малих доз, як зауважують українські спеціалісти, можуть

проявитись через багато років, і тому на їх думку, неможливість виявити їх сучасними методами не може застосовуватись для твердження про відсутність таких наслідків.[160, 3] МКРЗ приймає припущення лише про лінійну залежність віддалених наслідків радіаційного опромінення. Нормативи дозових меж опромінення населення ґрунтуються на концепції прийнятного ризику в межах “ефективної дози” - і це є офіційною доктриною в світі, що прийнята відповідними міжнародними організаціями та окремими державами. В Україні зазначене положення знайшло своє втілення в Законі України “ Про захист населення від іонізуючого опромінення”. Проте положення цього закону поширюються на осіб які зазнали такого впливу після набрання чинності ст.19 зазначеного закону (тобто з 01.01 2000 року, як зазначено в самому законі).[161]

Вищевикладене, на нашу думку, дозволяє стверджувати, що значна частина населення нашої країни, відповідно до чинного законодавства, залишена поза увагою держави щодо можливості визнання за ними права на встановлення причинного зв'язку між погіршенням здоров'я, захворюванням, смертю та наслідками аварії на ЧАЕС. Не викликає сумнівів твердження про те, що радіація завдає шкоду здоров'ю людини на клітинному рівні, зазвичай минає певний час, перш ніж людина захворіє. Більше того, такі ж ушкодження мають місце у спермі та яйцеклітині, що проявляється у майбутніх поколіннях.[159,18]

На нашу думку, було б доцільно з метою захисту та гарантування права громадян на відшкодування шкоди, заподіяної їх життю і здоров'ю негативними факторами аварії на ЧАЕС, законодавчо закріпити право на проведення спеціальної медичної експертизи по встановленню причинного зв'язку за всіма особами, незалежно від віку (часу народження) та наявності статусу осіб що постраждали від наслідків аварії на ЧАЕС. Підставою для проведення такої експертизи може бути наявність у людини захворювань які

перелічені у спеціальних нормативно-правових актах (тобто при яких може бути встановлений причинний зв'язок захворювання з дією іонізуючого опромінення та інших шкідливих чинників аварії на ЧАЕС).[162]

Наступний аспект, який потребує додаткових наукових досліджень та законодавчого врегулювання, стосується встановлення тих захворювань, які незалежно від всіх інших обставин, можна безпосередньо пов'язати з аварією на ЧАЕС. Чинне законодавство України визнає такою хворобою лише рак щитовидної залози.[158, ст..12] На нашу думку, варто розширити перелік таких захворювань, враховуючи зарубіжні та вітчизняні дослідження в галузі медицини та нормативні акти МАГАТЕ, щодо визнання захворювань, які мають радіогенну природу та не потребують проведення спеціальної експертизи щоб це встановити.

Ефективним засобом вдосконалення механізму встановлення причинного зв'язку між захворюванням, інвалідністю, смертю особи та іонізуючим опроміненням має стати єдина система контролю та обліку індивідуальних доз опромінення населення, яка враховує не тільки техногенні але і природні джерела опромінення.[163] Створення такої державної системи обліку дасть можливість далі досліджувати проблему впливу малих доз радіації та допоможе при з'ясуванні причин захворювання і, безперечно, зможе успішно використовуватись судами для встановлення причинного зв'язку між погіршенням стану здоров'я, інвалідністю, смертю особи та іонізуючим опроміненням.

Крім вдосконалення методики проведення експертиз, судові органи повинні створити єдині методологічні підходи обґрунтування причинно-наслідкових зв'язків при розгляді справ пов'язаних із захистом екологічних прав громадян з урахуванням інших фактів, що можуть мати юридичне значення.

Висновки експертизи, як правило, містять припущення про високу

імовірність тих чи інших зв'язків, фактів, причин. Тому ці висновки, не маючи наперед встановленої сили та переваги над іншими джерелами доказів, підлягають перевірці та оцінці за внутрішнім переконанням суду, яке має ґрунтуватись на всебічному, повному й об'єктивному розгляді всіх обставин справи у сукупності.[164, п.3] Тому, крім висновків експертизи, потрібно враховувати й інші факти.

Цікавим як в науковому так і в практичному плані, стосовно встановлення причинного зв'язку, є досвід Японії де було розглянуто декілька великих цивільних справ про відшкодування судом збитків, заподіяних забрудненням довкілля. Один із принципів, який використав суд для обґрунтування причинного зв'язку (зокрема по справі “Мінамата”, де 27 жителів прибережних територій пред'явили позов до хімічного заводу, про відшкодування збитків заподіяних скидами стічних вод у прибережне морське середовище, що привело до отруєння через вживання виловленої в цих водах морської риби) це принцип максимальної імовірності.[8, 364] Якби суд пішов іншим шляхом, то з самого початку йому довелося б закрити двері для порятунку постраждалих.[165]

Наступний принцип який був використаний іншим судом Японії у справі про хворобу “ітай-ітай” – територіальний. Хвороба була викликана тим, що відповідач вів розробки корисних копалин у верхів'ї річки і через стічні води важкі метали виробництва проникли у пониззя річки де забруднили не тільки підземні води, але і поля та продовольчі сільськогосподарські культури.

Територіальний принцип застосовується тоді, коли має місце факт виникнення захворювання населення в певній місцевості, що наводить на думку про спільну (єдину, конкретну) причину цього явища. Заслуговує на увагу та може враховуватись судом для доведення причинного зв'язку така ознака, як масовість захворювань певного виду (епідеміологічність) що теж свідчить про єдине джерело впливу, діяльність якого стала причиною сплеску захворюваності.

На жаль, наша судова система, поки-що, не створила судового прецеденту по встановленню причинного зв'язку у справах щодо відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян, не виробила загальних підходів до розв'язання аналогічних справ. Такий висновок ґрунтується на дослідженні діяльності мережі Центрів Громадської екологічної адвокатури міст Львова та Києва (Еко-Право). Наведемо лише один досить показовий приклад. До Центру Громадської екологічної адвокатури міста Львова звернулась громадська організація матерів м. Соснівки, діти яких хворіють на флюороз (руйнування зубів) і остеопороз (руйнування кісткової тканини), через перевищення допустимих концентрацій фтору в підземних джерелах водопостачання. Спеціалісти центру, на основі висновків різних експертів та інформації наукових організацій, включаючи заклади охорони здоров'я, визначили що основним джерелом забруднення є Західноукраїнська холдингова компанія. Через перепони фінансового характеру (велика сума державного мита) ні Еко-Право, ні організація матерів не змогли звернутись до суду самостійно. Позов міг бути поданий прокурором міжрайонної природоохоронної прокуратури, який звільняється від сплати держмита. Проте прокуратура відмовила, аргументуючи свою відмову тим, що в даній справі буде неможливо довести причинний зв'язок між забрудненням та хворобою дітей. Наведена ситуація могла бути розв'язана в судовому порядку на підставі висновків експертиз та виходячи із територіального та епідеміологічного аспектів зазначеної ситуації.

Ще один важливий принцип, який варто використовувати при доведенні причинного зв'язку, стосується такої особливості зв'язків в екологічній сфері як їх ланцюговість (зокрема щодо розповсюдження та прояву різноманітних забруднень довкілля). Врахування цих особливостей дає можливість побудувати повну та достовірну (досконалу, об'єктивну) модель механізму заподіяння та прояву шкоди. Прикладом ланцюговості екологічних зв'язків при заподіянні шкоди, може бути ситуація, що мала місце по справі гр.

Ділового яка була направлена до Європейського Суду влітку 1999 року. Суть справи така: Вишневська міська рада Київської області надала з порушенням та всупереч будівельним та санітарним нормам гр. Козюрі, який мешкає у м. Вишневе, дозвіл на утримання та розведення на присадибній ділянці свійських тварин. Наслідком цього, стало забруднення стічними водами від тварин питної води у колодязі гр. Ділового, яка за висновками органів санітарного нагляду, стала непридатною для вживання. Факт встановлення причинного зв'язку між утриманням свійських тварин та забрудненням води у колодязі був підтверджений висновком експертизи. Незважаючи на таку ситуацію судові органи України відмовили гр. Діловому у поновленні його порушеного права на безпечні умови проживання та користування питною водою.[166,7] В описаній ситуації суд міг успішно вирішити спір на підставі висновків експертизи з використанням принципу ланцюговості зв'язків при прояві екологічної шкоди.

Підводячи підсумок вищевикладеного потрібно відзначити, що ефективне застосування принципів максимальної імовірності, територіальності, ланцюговості екологічних зв'язків, та епідеміологічного фактору прояву антропогенної шкоди, забезпечується комплексним підходом до їх оцінки в ході розгляду конкретної справи про відшкодування шкоди. Такий підхід, зумовлюється складністю причинно-наслідкових зв'язків в галузі екології (двохчленний зв'язок, як зазначено вище в роботі), та особливостями прояву шкоди, що заподіюється потерпілим особам.

Потребує дослідження такий фактор, як заподіяння шкоди кількома суб'єктами. У випадку якщо всі вони є відповідачами за позовом про відшкодування матеріальної та моральної шкоди особам, екологічні права яких порушені, то на нашу думку, суд повинен звернути увагу на такі чинники: 1) рівень впливу на довкілля кожного заподіювача з метою встановлення розміру відшкодування кожного (пропорційно заподіяній шкоді); 2) врахування вини кожного заподіювача, навіть якщо це ДПЕН (це

особливо важливо при визначенні розміру відшкодування моральної шкоди, та у випадках коли до техногенних чинників заподіяння шкоди приєднуються природні стихійні явища). Для успішного вирішення цих проблем є потреба законодавчо визначити: ступінь небезпечності об'єктів що відносяться до джерел підвищеної екологічної небезпеки (ранжувати рівні екологічного ризику), призначати проведення спеціальної технічної експертизи, яка дасть відповідь на питання в якому технічному стані знаходяться об'єкти, діяльність яких призвела до заподіяння шкоди.

Важливий комплекс питань, які потребують розв'язання, стосується статусу позивача в суді (потерпілого від порушення екологічних прав). На нашу думку, оптимізація статусу позивача в суді у справах щодо відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав, дозволить ефективніше реалізувати це право, як самими потерпілими громадянами, так в їх інтересах іншими суб'єктами, зокрема громадськими екологічними організаціями.

Однією із перепон на шляху здійснення судового захисту екологічних прав громадян є проблема сплати державного мита громадянами, чи громадськими організаціями, які є позивачами у справах про відшкодування заподіяної шкоди. Крім сплати державного мита, фінансові проблеми виникають і щодо оплати послуг адвоката та проведення, у випадку потреби, спеціальної експертизи. Показовим прикладом є ситуація, коли Центр громадської екологічної адвокатури м. Львова та громадська організація матерів м. Соснівки не могли подати позов до суду про відшкодування шкоди яка проявилась у вигляді захворювання дітей на флюороз та остеопороз (описано вище в роботі) по тій причині що сума державного мита склала 9 000 грн., а таких коштів у зацікавлених осіб не виявилось. Така ситуація ні якою мірою не сприяє судовому захисту екологічних прав з допомогою громадських організацій, та потребує негайного законодавчого вирішення. На прикладі діяльності Центру громадської екологічної адвокатури (м. Київ) видно, що

найчастіше у випадку порушення екологічних прав громадян, навіть якщо має місце шкода заподіяна життю, здоров'ю чи майну потерпілих, змістом позовних заяв до суду є вимога про припинення чи обмеження діяльності порушника норм екологічної безпеки, без вимоги компенсувати заподіяну шкоду. Однією із причин такої ситуації, поряд з іншими є саме неможливість сплати державного мита. На нашу думку, було б доцільно розв'язати цю проблему, звільнивши від сплати державного мита громадян та громадські екологічні організації, а всі витрати (послуги адвоката, кошти на проведення спеціальної експертизи) компенсувати за рахунок державного бюджету чи коштів екологічних фондів, із пізнішим їх стягненням при вирішенні справи з відповідача. Ще одне питання, яке заслуговує на увагу, стосується інформування громадян про стан довкілля, продуктів харчування, предметів побуту. Із ратифікацією Україною Конвенції “Про доступ до інформації, участь громадськості в прийнятті рішень і доступ до правосуддя з питань що стосуються навколишнього природного середовища”, створюється правова база для створення та прийняття в нашій державі досконалого (активного) закону “Про екологічну інформацію”. Прийняття такого закону стане додатковою юридичною гарантією відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян, та додатковим стимулом для їх захисту, оскільки володіння інформацією про стан довкілля, якість продуктів харчування та предметів побуту та її достовірність, спонукатимуть, в першу чергу, громадян та громадські організації до активізації своєї діяльності в сфері захисту екологічних прав.

Однією із форм відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян, зокрема, права на безпечне для життя та здоров'я довкілля, є екологічне страхування.

Практичне значення такої форми відшкодування важко переоцінити особливо в сучасний період, коли основним чинником, що негативно впливає на стан довкілля та приводить до заподіяння шкоди майну, здоров'ю, життю

громадян є господарська діяльність та природні стихійні явища.

Проблема страхування ризиків заподіяння шкоди різноманітною господарською діяльністю не є новою для нашої юридичної науки та практики. Ще в свій час Покровський А.І. (1917р.) писав про те, що ріст промисловості та підприємств веде до великої кількості нещасних випадків, які навіть при самому суворому відношенні ніяк не можуть бути зведені до будь-якої вини господаря (власника). Між цим залишати потерпілого без винагороди (компенсації) видається в цих випадках несправедливим.[167,282] Автор бачив вихід із ситуації у розвитку інституту страхування.

Окремі аспекти екологічного страхування досліджувались вітчизняними та зарубіжними науковцями (В. Костицький, С. Донцов, В. Глянцев, Г. Серов, М. Малейн, М. Шемінова). В основному всі існуючі дослідження зводяться до висновку про необхідність запровадження обов'язкового страхування ризиків виникнення техногенно-екологічних інцидентів, тобто страхування відповідальності власників ДПЕН.

В сучасних умовах, саме через обов'язкове екологічне страхування такої діяльності можна реально компенсувати всім потерпілим шкоду, заподіяну ДПЕН.

В Україні досить велика кількість потенційно небезпечних підприємств (виробництв). Вони становлять велику питому вагу в структурі виробництва – в цілому по країні на них припадає 42,8% вартості промислових фондів, 33,8% обсягів виробництва і 21% працюючих. В Україні розташовані великі ядерні та радіаційно небезпечні об'єкти: 5 атомних електростанцій, 2 науково-дослідні інститути, які в своїй діяльності використовують 16 атомних реакторів.[168, 5]

Враховуючи економічну ситуацію, яка існує в нашій державі, і динаміку росту різного виду та ступеня надзвичайних техногенних ситуацій, без впровадження екологічного страхування, право громадян на безпечне для життя та здоров'я довкілля і відшкодування шкоди, заподіяної його

порушенням, практично реалізувати в повній мірі неможливо. Навіть якщо буде доведено факт заподіяння шкоди конкретним підприємством та пред'явлено позов про її відшкодування, він не завжди може бути задоволений саме з таких основних причин як: шкода що заподіяна, як правило, значно перевищує фінансові можливості підприємства; навіть якщо фінансові можливості дозволяють відшкодувати шкоду, то після виконання цих зобов'язань підприємство може залишитись просто банкрутом .

Ці перешкоди можна подолати шляхом створення резервів грошових ресурсів (фондів) за рахунок внесків підприємств, що визнані джерелами підвищеної екологічної небезпеки, для їх цільового використання – компенсації збитків, яких зазнав хто-небудь із учасників створення цього фонду. Тим самим збитки одного розподіляються між численними суб'єктами і тому вони, по-перше - не такі відчутні для безпосереднього заподіювача, по-друге - особи яким заподіяна шкода техногенним інцидентом мають реальну економічну, фінансову гарантію реалізації свого права на відшкодування шкоди, заподіяної порушенням вимог екологічної безпеки.

Насамперед зазначимо, що законодавство України передбачає можливість здійснення добровільного і обов'язкового державного та інших видів страхування громадян та їх майна і доходів підприємств, установ, організацій на випадок шкоди, заподіяної внаслідок забруднення навколишнього природного середовища та погіршення якості природних ресурсів.[38,ст..49] На нашу думку, зазначене положення стосовно страхування є надто загальним і потребує встановлення конкретного чіткого і досконалого правового механізму його реалізації.

Важливим кроком на шляху запровадження обов'язкового екологічного страхування відповідальності власників джерел підвищеної екологічної небезпеки стало закріплення в Законі України “Про об'єкти підвищеної небезпеки” положення, щодо обов'язковості страхування відповідальності за шкоду яка може бути заподіяна аваріями на цих об'єктах. Згідно зі ст..13 цього

закону, таке страхування є обов'язковою умовою одержання дозволу на експлуатацію об'єктів підвищеної небезпеки. Видами обов'язкового екологічного страхування, на основі аналізу положень Закону України «Про страхування» варто визнати:

1) страхування відповідальності оператора ядерної установки за ядерну шкоду, яка може бути заподіяна внаслідок ядерного інциденту; 2) страхування цивільної відповідальності інвестора, в тому числі за шкоду, заподіяну довкіллю, здоров'ю людей за угодою про розподіл продукції, якщо інше не передбачено угодою [169, ст. 6]; 3) страхування майнових ризиків за угодою про розподіл продукції у випадках передбачених Законом України «Про угоди про розподіл продукції» (що включає втрату корисних копалин внаслідок: розливу, повені, пожежі, тощо.) [170; ст..78]; 4) страхування від ризику негативного впливу іонізуючого випромінювання на здоров'я: персоналу ядерних установок, джерел іонізуючого випромінювання, державних інспекторів з нагляду за ядерною та радіаційною безпекою безпосередньо на ядерних установках [171,ст..15]; 5) страхування цивільної відповідальності суб'єктів господарювання за шкоду, яку може бути заподіяно пожежами та аваріями на об'єктах підвищеної небезпеки, включаючи пожежовибухонебезпечні об'єкти, господарська діяльність на яких може призвести до аварій екологічного та санітарно-епідеміологічного характеру; 6) відповідальності експортера та особи, яка відповідає за утилізацію небезпечних відходів, щодо відшкодування шкоди яку може бути заподіяно здоров'ю людини, власності та довкіллю під час транскордонного перевезення та утилізації (видалення) небезпечних відходів.

Проведений аналіз чинного вітчизняного законодавства дає можливість зробити висновок, що основними напрямками розвитку екологічного страхування зараз в Україні, (за його об'єктом) є:

1) особисте страхування життя, здоров'я людей від негативного впливу

техногенних чинників;

- 2) майнове страхування, пов'язане із володінням та користуванням майном, природними ресурсами;
- 3) страхування відповідальності за шкоду заподіяну джерелом підвищеної небезпеки третім особам.

Існуючі наукові дослідження в галузі екологічного страхування зосереджені, в основному, на питаннях страхування відповідальності власників потенційно небезпечних виробництв та об'єктів, та обґрунтовується думка про доцільність запровадження обов'язкового екологічного страхування такої відповідальності.

Новизна проблеми екологічного страхування для нашої держави обумовлює необхідність врахування і навіть запозичення міжнародного досвіду з врахуванням реальних економічних, екологічних, політичних, соціальних, умов що існують в Україні.

Аналіз законодавчої міжнародно-правової та зарубіжної практики та наукових досліджень щодо питань екологічного страхування дає можливість зробити висновок, що об'єктом екологічного страхування визнається ризик заподіяння шкоди ДПЕН.

Таке страхування здійснюється в багатьох країнах (Німеччині, Бельгії, Великобританії, Нідерландах, Італії, США, Швейцарії, Японії, інших державах). Крім національного законодавства, відносини з екологічного страхування регулюються міжнародно-правовими актами. В Конвенції Ради Європи «Про цивільну відповідальність за шкоду, що заподіяна здійсненням небезпечної для навколишнього природного середовища діяльністю» (1993р.), встановлено, що кожна сторона страхує себе таким чином, щоб у відповідних випадках ті, хто здійснює на своїй території діяльність, пов'язану з ризиком, брали участь у встановленні режиму фінансової безпеки або ж мали і підтримували інші фінансові гарантії з метою покриття відповідальності, передбаченої конвенцією.

Науковці, які детально досліджували нормативно-правові акти інших держав в сфері правового регулювання екологічного страхування, сформулювали основні загальні правила на яких ґрунтується таке страхування. [172, 69] Вважаємо, що вони можуть бути використані в Україні для створення відповідної нормативно-правової бази екологічного страхування.

Вони наступні:

- страхування не призначене для покриття витрат на ліквідацію наслідків шкоди від техногенних впливів на довкілля, заподіяним власним землям чи майну страхувателя;
- мета страхування – компенсувати шкоду заподіяну здоров'ю чи майну третій стороні (особи які постраждали від техногенного інциденту, хоч не є стороною договору страхування);

Таке правило повинно, на наш погляд, стимулювати страхувателя до підвищення безпечності свого виробництва.

- Екологічне страхування не поширюється на випадки заподіяння екологічної шкоди внаслідок винних дій страхувателя (тобто він не здійснив дій по запобіганню і нейтралізації небезпечних техногенних впливів на довкілля, порушив нормативи екологічної безпеки);
- не підлягає страховому покриттю шкода, що заподіяна поступовим забрудненням довкілля. Це пояснюється тим, що не можливо встановити джерело шкоди (їх як правило кілька) і виявляється така шкода через багато років після забруднення довкілля;
- не відшкодовується шкода що виникла до укладення договору страхування.

На нашу думку, перспективи розвитку сфери екологічного страхування не варто обмежувати лише страхуванням відповідальності власників ДПЕН, за шкоду заподіяну третім особам, хоча саме таке страхування є найнеобхіднішим. Запровадження зазначеного виду екологічного страхування

потребує створення дієвого механізму його реалізації. Це лише один із напрямків (пріоритетний) розвитку страхування в сфері екології.

З метою захисту екологічних прав громадян, зокрема тих хто проживає на територіях біля АЕС, чи інших екологічно небезпечних об'єктів, необхідно ввести обов'язкове державне екологічне страхування їх життя та здоров'я. Страховим випадком (фактом) який давав би право на відшкодування, був би не техногенно-екологічний інцидент на цьому об'єкті (в такому випадку мало б місце страхування цивільної відповідальності ДПЕН), а захворювання певного виду, що породжені постійним впливом такого екологічно-небезпечного джерела. Як уже було зазначено вище в роботі, існування такого негативного впливу на здоров'я людей (навіть якщо немає перевищення екологічних нормативів) підтверджується науковими дослідженнями фахівців різних галузей науки (зокрема, щодо впливу малих доз радіації).

Безперечно, для нормативного врегулювання такого виду екологічного страхування ще немає достатньо ні правових ні економічних умов. По-перше; потребують правового врегулювання окремі питання, без яких здійснення такого виду страхування неможливе. Зокрема, потрібно прийняти закон про джерела підвищеної екологічної небезпеки, в якому, крім законодавчого визначення ДПЕН, слід встановити чіткі критерії віднесення об'єктів до ДПЕН, диференціювати екологічно небезпечні об'єкти за ступенем небезпеки (при екологічному страхуванні, розміри страхових внесків будуть пропорційними ступеня екологічної небезпеки об'єкта). По-друге, провести екологічне зонування територій біля об'єктів, які є ДПЕН. По- третє, необхідно удосконалити систему медичної експертизи та закріпити перелік хвороб які б визнавалися такими, що дають право на страхове відшкодування. По-четверте, потрібно удосконалити систему екологічного моніторингу та екологічного аудиту як на території держави так і там де функціонують ДПЕН.

Залишається актуальним питання про склад та розмір збитків, що підлягають страховому покриттю громадянам які постраждали внаслідок техногенно-екологічного інциденту. При такому відшкодуванні, варто виходити із принципу повного відшкодування шкоди, з метою реалізації принципу соціальної справедливості. Окремі науковці вважають, що лише через інститут екологічного страхування можна і варто цей принцип реалізувати.[173, 87] Проте Закон України «Про страхування» (ст.8) встановлює, що страхове відшкодування не може перевищувати розміру прямих збитків яких зазнав страхувальник. Непрямі збитки вважаються застрахованими, якщо це передбачено договором страхування.

Міжнародна практика свідчить, що страховому покриттю підлягають будь-які збитки що завдані техногенно-екологічним інцидентом.[172, 72] Матеріальні та моральні збитки від техногенних катастроф бувають надзвичайно великі і не завжди можливо їх чітко встановити через високий ступінь невизначеності складових цих збитків. Вони можуть залежати від кліматичних та інших непередбачуваних явищ, що впливають на їх розмір та склад. Нажаль в спеціальній літературі немає єдиного підходу до аналізу поняття збитків, які обумовлені наслідками аварій. Звідси немає єдиного методологічного підходу до обчислення і врахування їх окремих складових. Проте такі спроби робляться. Наприклад, Міжнародна комісія по радіаційному захисту створила методичні розробки щодо обчислення збитків від наслідків ядерних та радіаційних аварій. Як в нашій державі, так і в усьому світі, і це визнає наукове співтовариство, є потреба у розвитку вузькоспеціалізованих прикладних напрямків створення методик визначення такої шкоди.[168, 26] Доки не створено спеціальних методик для визначення розміру заподіяної шкоди, вони встановлюються експертним шляхом чи іншими юридичними фактами. Зокрема, такими збитками є: витрати на очистку природного об'єкта який перебував у власності чи користуванні особи, вартість знищеного врожаю, не отримані доходи внаслідок зниження продуктивності природного

об'єкта, витрати на лікування потерпілих осіб, кошти на переїзд в іншу місцевість, витрати на лікування свійських тварин та компенсація у випадку їх загибелі, кошти на облаштування чи освоєння нових природних об'єктів (джерел водопостачання земельних ділянок), та інші, які будуть встановлені і доведені. Саме при визначенні страхового покриття актуальним є питання про прямі та непрямі збитки (питання непрямих збитків досліджувались в 1-му розділі роботи). Нагадаємо, що непрямі збитки можуть бути викликані іншими чинниками які приєднались до основної причини (техногенно-екологічної катастрофи) та примножили їх. Якраз на цій стадії особливого значення набуває процедура проведення спеціального обстеження (експертизи) порядку та умов користування природним об'єктом, якому заподіяна шкода, як самі потерпілі дотримувались цих умов та запобігали погіршенню їх стану. Якщо таких порушень не було, то мають бути відшкодовані всі збитки (і прямі, і непрямі). У випадках, коли неможливо розділити збитки, заподіяні безпосередньо техногенно-екологічним інцидентом від збитків, заподіяних іншим чинником, що долучився (наприклад, стихійне лихо) варто, на нашу думку, використати привило що застосовано в ст.. 74 Закону України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» де визначено: якщо ядерна шкода та неядерна шкода спричинені спільно ядерним та неядерним інцидентом (подіями іншого характеру), то неядерна шкода, якщо вона не може бути обґрунтовано відокремлена від ядерної, вважається ядерною шкодою, спричиненою ядерним інцидентом.

Таке положення, на нашу думку, сприяло б:

- 1) забезпеченню соціальної справедливості при страховому покритті шкоди потерпілим особам і дії принципу повного відшкодування шкоди;
- 2) стимулюванню діяльності власників ДПЕН до вжиття заходів по запобіганню техногенним інцидентам;
- 3) удосконаленню методів проведення експертної оцінки сум страхового відшкодування;

4) удосконаленню системи як державного, так і громадського екологічного контролю та моніторингу довкілля, як на території де розташовані ДПЕН, так в цілому в державі.

Підсумовуючи вищевикладене, потрібно визначити, що екологічне страхування є не тільки однією із важливих форм відшкодування шкоди, але і суттєвою юридичною та економічною гарантією реалізації та захисту екологічних прав громадян, гарантією відшкодування заподіяної шкоди, незалежно від фінансового стану заподіювача. Воно виконує не тільки важливу компенсаційну функцію, але є ланкою фінансової системи держави. Крім фінансової, екологічне страхування виконує не менш важливі функції, такі як: превентивну – що полягає у використанні частини коштів від сум страхових платежів на те щоб, попередити, запобігти, ризику заподіяння шкоди особливо екологічно небезпечними об'єктами; соціальну – що реалізується шляхом виділення страховою організацією частини засобів страхових резервів на покращення соціального захисту населення; контрольну - що здійснюється шляхом перевірки страховою організацією виконання, додержання страхователями умов страхового договору, з метою запобігання техногенно-екологічним аваріям; інформаційну – реалізується шляхом проведення екологічного аудиту та інших заходів з метою визначення фінансово-економічного стану підприємства, кваліфікації кадрів, можливих збитків, що можуть бути заподіяні підприємством, стану дотримання вимог екологічної безпеки. Ця інформація стає відомою страхователю, страховику, та іншим зацікавленим суб'єктам (наприклад, екологічним громадським організаціям).

3.2. Гарантії відшкодування шкоди заподіяної порушенням екологічних прав громадян

Будь-яке право особи, яке не може бути реалізовано та захищено державою через різноманітні правові механізми не має жодної соціальної цінності. До того ж, держава, яка проголосила себе правовою, характеризується не формальним проголошенням прав людини, а їх реальним забезпеченням. Це особливо стосується права громадян на безпечне для життя та здоров'я довкілля і на відшкодування шкоди, заподіяної порушенням цього права, оскільки воно є невід'ємним від права на життя та здоров'я.

Гарантування можливості відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян, полягає у створенні відповідних умов суспільного життя і заходах, які вживаються державою для забезпечення реалізації цього права.

В теорії права розрізняються два основних види гарантій забезпечення прав особи: загально-соціальні та спеціально-соціальні (юридичні та організаційні).[174, 489]

До системи загально-соціальних гарантій відносяться економічні, політичні та ідеологічні гарантії.

Змістом економічних гарантій є ступінь економічного розвитку

суспільства, можливість відшукування і акумулювання коштів та матеріальних засобів, які б використовувались для забезпечення вимог екологічної безпеки та покриття шкоди, що заподіяна, зокрема природними стихійними та техногенними аваріями. Саме техногенні аварії та природні стихійні явища є найбільш руйнівними для довкілля, життя, здоров'я, майна громадян.

Починаючи з 1991 року в Україні діє система фондів охорони довкілля на загальнодержавному та місцевому рівнях. З 1998 року вони включені до складу відповідних бюджетів. Порядок розподілу коштів між відповідними бюджетами, їх формування та використання, забезпечення контролю за кошторисним використанням визначені Положенням про Державний фонд охорони навколишнього природного середовища.[175]

Крім цього, з метою надання фінансової підтримки, здійснення природоохоронних заходів, Кабінет Міністрів України затвердив порядок формування одного із головних розділів Державного бюджету "Охорона навколишнього природного середовища та ядерна безпека" та фінансування із нього видатків, перелік природоохоронних заходів, які фінансуються із цього розділу. Основним джерелом коштів на природоохоронні заходи є платежі за природні ресурси. Крім перерахованих джерел покриття державою шкоди, що заподіяна техногенними катастрофами та стихійними лихами, в Україні створено резервний фонд Кабінету Міністрів України.[176] Зазначений фонд передбачається в Державному бюджеті України у розмірі до двох відсотків обсягу видатків державного бюджету і використовується згідно Положення про резервний фонд Кабінету Міністрів України, на фінансування, зокрема витрат, пов'язаних з надзвичайними ситуаціями, робіт по ліквідації наслідків стихійних явищ та аварій. Таке фінансування здійснюється за постановою Кабінету Міністрів України відповідно до обґрунтованого подання міністерств, відомств, інших органів державної виконавчої влади та висновку Міністерства фінансів України і Міністерства економіки України щодо економічної доцільності та ефективності фінансування видатків за рахунок

резервного фонду.[176]

Крім фінансових коштів, законодавством України передбачено створення і функціонування Державного матеріального резерву, який складається з запасів матеріальних ресурсів (аварійно-рятувальна техніка, продовольство та харчова сировина, медичні засоби та медикаменти, транспортні засоби, паливо, засоби індивідуального захисту та інші матеріальні ресурси), які використовуються для забезпечення першочергового життєзабезпечення населення, яке постраждало внаслідок надзвичайних ситуацій.

Система таких резервів формується у складі державного резерву, центральних органів виконавчої влади (відомчі резерви), місцевих органів виконавчої влади (регіональні резерви) та підприємств, організацій та установ (об'єктові резерви). Ці резерви створюються відповідними рішеннями Кабінету Міністрів України, органів виконавчої влади всіх рівнів та керівництвом підприємств організацій та установ. Потреби в резервах визначаються з урахуванням видів та масштабів імовірних надзвичайних ситуацій, розмірів потенційної шкоди від них.

Ця система, попри свою зовнішню стрункість має істотні вади, які потрібно виявити і усунути. По-перше, це розпорошеність коштів цих фондів (наприклад, при загальному надходженні п'ятдесяти мільйонів гривень вони розпорошені у тисячі п'ятистах фондах); по-друге, має місце не цільове використання коштів на місцевих рівнях до якого приводить відсутність механізму стимулювання ефективного використання виділених коштів. Тому, є потреба об'єднання екологічних фондів в єдиній фінансовій системі, що дало б можливість використовувати їх кошти по взаємному страхуванню та кредитуванню. І тут є слушною пропозиція щодо створення Національного екологічного фонду на загальнодержавному та регіональному рівнях, який би мав статус юридичної особи та був незалежним від державного бюджету (як у більшості країн світу з ринковою, стабільною економікою).[168,29] Створення

такого Національного фонду, по-перше, дасть змогу в повному обсязі і за цільовим призначенням використовувати всі надходження, а вільні кошти використовувати як засоби кредитування тих чи інших екологічно ефективних заходів, що дасть можливість захистити їх (кошти) від інфляції та забезпечить їх розширене відтворення; по-друге, збільшити кошти фонду за рахунок інших внесків і зробити його менш залежним (а можливо і зовсім незалежним) від державного бюджету; по-третє, використовувати кошти фонду для проведення екологічної політики, шляхом фінансування пріоритетних робіт в галузі забезпечення екологічної безпеки та надання пільгових кредитів, позичок, дотацій для проведення таких заходів; по-четверте, створити додатковий резерв коштів, які використовувалися б для покриття шкоди, заподіяної техногенними аваріями, поряд із страховим покриттям (якщо цього покриття недостатньо). І останнє, управління фонду має здійснюватись на професійних засадах.

Важливою економічною гарантією є також створення досконалого механізму екологічного страхування та перестраховання ризиків заподіяння шкоди джерелами підвищеної екологічної небезпеки. Розвиток мережі добровільного екологічного страхування життя та здоров'я громадян від заподіяння шкоди негативним станом довкілля з обов'язковою державною підтримкою такого страхування, теж є суттєвою економічною гарантією, оскільки дає можливість створення спеціальних страхових фондів для покриття шкоди, яку зазнали громадяни внаслідок негативного впливу довкілля. Отже, саме через систему екологічних фондів та екологічного страхування, можна створити економічну базу для покриття шкоди, що заподіяна громадянам внаслідок порушення екологічної рівноваги у випадках природних стихійних та техногенних катастроф.

Політичні гарантії – наявність розвиненої системи народовладдя, реальної можливості особи брати участь в управлінні державою безпосередньо та через представницькі органи, користуватись своїми правами та свободами.

Конституція України, реалізуючи вимоги ст. 21 Загальної декларації прав людини, встановила в ст. 38, що громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, об'єднуватись в громадські організації. Однією із організаційних форм здійснення громадського управління є діяльність екологічних громадських організацій. В Україні існує мережа еколого-правових організацій "Екологія Право Людина"(Еко-право), яка разом з іншими екологічними громадськими організаціями України, такими як: "Зелений світ", "Грінпіс Україна", "Молодіжна екологічна ліга", "Екоцентр", "Зелене досє", "Мама-86", інших організацій і за підтримки європейських і американських фондів та програм брали участь у підготовці та прийнятті Організаційної Конвенції "Про доступ до інформації, участь громадськості в прийнятті рішень і доступ до правосуддя з питань що стосуються навколишнього природного середовища". Підписання і ратифікація цієї Конвенції Україною створило нові можливості для активізації діяльності громадських екологічних організацій та громадськості в Україні, та для реального захисту екологічних прав громадян.

З метою реалізації цієї Конвенції та законів України в галузі охорони довкілля та забезпечення екологічних прав громадян в нашій державі науковці, практики та громадські організації працюють над створенням програми для неурядових екологічних організацій (НУО). Ця програма спрямована на прийняття закону про неурядові організації, на поліпшення стану довкілля, удосконалення правозахисної діяльності НУО, щодо прав громадян на безпечне для життя та здоров'я довкілля, на відшкодування завданої порушенням екологічних прав громадян шкоди, через реалізацію чинних законів України.

Така ініціатива щодо, створення вказаної програми та основні напрями діяльності, які будуть нею визначатися, започаткована мережею екологічних громадських організацій "Екологія Право Людина", що діють в Харкові, Києві та Львові.

Одним з головних напрямків діяльності громадських природоохоронних організацій, є контроль за дотриманням екологічного законодавства. Через здійснення такого контролю можна зафіксувати випадки порушення екологічних прав громадян, що є надзвичайно важливою умовою реального їх захисту. На наш погляд, здійснення екологічного громадського контролю потребує удосконалення шляхом: 1) розширення видів екологічного контролю за суб'єктами його здійснення і 2) конкретизації та розширення процесуальних форм здійснення екологічного контролю.

Громадський контроль в галузі охорони довкілля в Україні здійснюється громадськими інспекторами, в порядку встановленому Положенням про громадський контроль в галузі охорони навколишнього природного середовища (затверджено наказом Мінекобезпеки України від 4 серпня 1994 року). Проте громадські інспектори це лише частина суб'єктів екологічного контролю, оскільки ними є лише обмежена кількість членів громадських природоохоронних організацій. Між тим в міжнародних нормах вживається термін "громадськість", і йдеться про участь громадськості в прийнятті рішень її доступ до правосуддя, тому варто зауважити, що право на здійснення громадського екологічного контролю це право громадськості, яка є поняттям узагальненим і під ним розуміють як окремих громадян, їх сукупність, так і громадські організації.[177,78] Наприклад, міжнародна Конвенція про оцінку впливу на навколишнє середовище в транскордонному аспекті визначає "громадськість" як одну або кілька фізичних чи юридичних осіб.[178, 2]

На основі вищевикладеного варто зауважити, що діюче законодавство України визначаючи суб'єктом здійснення громадського контролю громадських інспекторів, тим самим, обмежує коло осіб які можуть бути суб'єктами такого контролю. На наш погляд, інститут громадських інспекторів має право на існування поряд з іншими організаційними формами здійснення громадськістю екологічного контролю, але не як єдино можливий що законодавчо визначений. Було б доцільно розширити коло суб'єктів які б мали

доступ до здійснення екологічного контролю, шляхом законодавчого закріплення повноваження цих суб'єктів та відшукуванням нових ефективних організаційних форм його здійснення.

Крім громадського екологічного контролю, кроком на шляху удосконалення системи заходів що спрямовані на виявлення та фіксування порушення екологічних прав громадян, має стати, так званий, побутовий контроль, думка про розвиток якого була висловлена в наукових джерелах.[99, 10] Значення такого різновиду екологічного контролю важко переоцінити, саме в галузі охорони екологічних прав громадян, оскільки, він спрямовується на забезпечення екологічної безпеки (внутрішньої та зовнішньої, як її розмежовують окремі науковці за об'єктом впливу на людину[67, 8]). Внутрішня безпека полягає у безпечності продуктів харчування, води, лікарських засобів, та ін., зовнішня – у безпечності довкілля та предметів побуту.

Суб'єктом такого контролю можуть бути як окремі громадяни, так і групи громадян. Об'єктом такого соціально-побутового контролю має бути безпосередньо, житло людини, соціально-культурні об'єкти (школи, інші навчальні заклади, заклади охорони здоров'я). Розвиток такого різновиду контролю дасть можливість фіксувати порушення права на екологічну безпеку, що спричиняється неналежним станом (з позицій безпечності для життя та здоров'я людини) в першу чергу, предметів побуту, інших засобів та умов що виконують лікувальні, освітні, професійно-оздоровчі функції. Засобами такого контролю можуть бути спеціальні технічні прилади, які фіксуватимуть показники стану зазначених об'єктів на основі встановлених показників екологічної безпеки. Отримані результати можуть бути оформлені шляхом складення відповідного акту зацікавленими особами та направленням його до органів державного екологічного контролю.

Проявом контролю є також участь громадськості у здійсненні

ліцензування природокористування. Оскільки, згідно із чинним законодавством України, об'єктом громадського екологічного контролю є порядок природокористування [38, ст.36], то було б доцільно поширити такий контроль безпосередньо на процедуру видачі дозволу (ліцензії) суб'єктам що будуть здійснювати спеціальне природокористування. Це особливо важливо, коли природний об'єкт надається із зміною його цільового використання (наприклад під забудову), та коли таке використання впливатиме на стан інших природних об'єктів.

Участь громадськості у вирішенні питань ліцензування діяльності пов'язаної із використанням природних ресурсів може бути засобом запобігання нераціонального використання об'єктів природного середовища. Дозволи включають нормативи та умови природокористування, власне тому вони і є елементом екологічної політики, тому що роблять екологічні проблеми більш відомими громадськості. Інколи така діяльність справляє прямий вплив на умови життя місцевого населення. Із цих міркувань було б доцільно та цілком правомірно забезпечити право участі громадськості в такому процесі. Такий досвід успішно існує в деяких державах. Наприклад, в штаті Вермонт, на Північному Сході США, будь-яка діяльність, що спрямована на розвиток та зміну об'єктів довкілля, повинна одержати дозвіл від місцевої екологічної комісії. Громадяни та громадські організації мають право брати участь у цьому процесі, можуть виступати на публічних слуханнях, подавати письмові коментарі. Вони навіть можуть претендувати на статус сторони в процесі, якщо доведуть наявність впливу проекту на них особисто. Як сторона в процесі, громадяни можуть мати прямий вплив на процес видачі ліцензії, право голосу на переговорах.[177, 28]

Правова регламентація такої діяльності громадськості стане додатковою гарантією захисту їх екологічних прав та інтересів, оскільки передбачає повне інформування про умови передбачуваного

природокористування, зміст цієї діяльності та можливий вплив на довкілля в майбутньому. Важлива роль такої процедури полягає ще і в її реальному превентивному значенні.

Особливого значення в сучасних умовах, набувають такі форми організації підготовки рішень з питань охорони довкілля та захисту екологічних прав громадян, в яких активну участь має брати громадськість, як процедура оцінки впливу на навколишнє природне середовище (ОВНС). (Варто зауважити, що окремі науковці, з якими ми солідарні оцінюють ліцензування природокористування як один з етапів процедури ОВНС).[55, 156]

Процедура оцінки впливу на навколишнє природне середовище застосовується в багатьох державах.[179, 106] Громадськість, поряд із спеціально уповноваженими органами (експертами, представниками центральних та місцевих державних органів), може взяти активну участь у такій процедурі, висловлюючи свої думки і реально впливати на прийняття остаточного рішення. Оцінка впливу на навколишнє природне середовище - це процедура врахування екологічних вимог при підготовці і прийнятті рішень в сфері природокористування, а державна екологічна експертиза - це обов'язкова процедура контролю за додержанням екологічних вимог при підготовці рішень в сфері екологокористування. Таким чином, державна екологічна експертиза є формою контролю за дотриманням правил проведення ОВНС.[55, 156] Саме тому вона проводиться після процедури ОВНС при активній участі громадськості.

Основною метою проведення процедури ОВНС є вжиття необхідних заходів по запобіганню можливих негативних (несприятливих) для суспільства екологічних та пов'язаних з ними соціальних, економічних та інших наслідків реалізації господарської чи будь-якої іншої діяльності.

Проведення процедури ОВНС має бути доступним та можливим не тільки до але й після проведення екологічної експертизи на будь-якій стадії

діяльності підприємства, що справляє вплив на довкілля. Крім того, було б доцільно передбачити в законодавстві положення про регулярність, періодичність переоцінки впливу даної діяльності, що в свою чергу дасть можливість фіксувати зміни в діяльності господарюючого суб'єкта впродовж всього періоду його діяльності в плані його впливу на довкілля, що в свою чергу сприятиме фіксуванню порушення вимог екологічної безпечності довкілля та інших прав громадян. Таким чином, отримана в ході проведення ОВНС інформація може бути використана для обґрунтування позовних вимог про припинення чи обмеження екологічно небезпечної діяльності та про відшкодування шкоди, заподіяної майну, життю, здоров'ю громадян. Крім цього, інформація про вплив господарської діяльності на довкілля та здоров'я громадян може бути безпосередньо використана для встановлення причинно-наслідкових зв'язків при судовому розгляді справ про відшкодування шкоди, заподіяної порушенням вимог екологічної безпеки, якщо підставою для позовних вимог осіб, що постраждали, були інші встановлені та зафіксовані факти, порушення екологічної безпеки кількома суб'єктами.

Важливою політичною гарантією реалізації права на відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян, є їх конституційне право направляти індивідуальні чи колективні звернення або особисто звертатися до органів державної влади та органів місцевого самоврядування з питань охорони та використання природних ресурсів, припинення діяльності що загрожує заподіянням шкоди довкіллю, життю чи здоров'ю людей, або яка обмежує екологічні права особи.(ст.. 39 Конституції України).

Аналіз правозастосовчої практики (на прикладі діяльності Центру громадської екологічної адвокатури Екологія Право Людина м. Київ) показує що процедура звернення громадян до різних державних органів та органів місцевого самоврядування є досить ефективним шляхом розв'язання спірних питань, які виникають в сфері обмеження чи порушення екологічних прав

громадян. Зокрема, шляхом звернення до різних державних органів вдалося добитись заборони будівництва окремих об'єктів в рекреаційних зонах, припинення діяльності та усунення наслідків екологічно небезпечної діяльності (очищення території, знешкодження викидів, відселення громадян з екологічно-небезпечних, забруднених територій). Прикладом такого розв'язання екологічних проблем є відселення жителів селища Пирогово, Київської області з територій, які постійно підтоплюються водами що забруднені отруйними речовинами із міського сміттєсховища.[166, 10] Через звернення громадян (скарги), можна в адміністративному порядку відшкодувати заподіяну шкоду, проте йдеться лише про частину реально заподіяної шкоди, яка покривається шляхом відновлення середовища до екологічно безпечного стану, відселення осіб, які проживають на забрудненій території, та надання житла громадянам, які були відселені.

Однією із форм участі громадськості в управлінні державними справами, в тому числі в галузі забезпечення екологічної безпеки та захисту екологічних прав громадян є участь в проведенні всеукраїнського та місцевих референдумів. Саме місцевий референдум, на нашу думку, може бути найефективнішою, найдієвішою формою впливу громадськості на розв'язання екологічних проблем місцевого значення та важливим елементом регулювання екологічних відносин.

Проте, аналіз чинного законодавства яке регламентує умови та порядок проведення референдумів в Україні, показує що існує суперечність між ст. 38 Конституції України, яка надає громадянам України право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах та положенням ст. 7(п.3) Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» в якій зазначається що, на місцевий референдум не можуть бути винесені питання що належать до відання органів державної влади. Таким чином значна частина дуже важливих питань, які стосуються, зокрема, користування загальнодержавними природними ресурсами,

залишаються поза можливим впливом громадськості, оскільки відносяться до відання органів державної влади. Між тим, саме стан цих об'єктів впливає на екологічні умови (формує їх) проживання населення на певній території. На нашу думку, всі питання які торкаються екологічних інтересів та екологічних прав громадян, незалежно від того, до відання яких органів безпосередньо вони належать, можуть бути винесені на обговорення та вирішення громадськістю шляхом проведення місцевого референдуму, для чого потрібні зміни в законодавстві.

Важливою гарантією, що забезпечує можливість звертатись до судових органів з позовом про відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян, є достовірна інформація про стан екологічної безпеки довкілля, предметів побуту, продуктів харчування. Крім того, об'єктами екологічної інформації є такі фактори як: енергія, речовини, випромінювання, шум а також діяльність або заходи, включаючи адміністративні заходи, угоди в галузі навколишнього середовища, політику, законодавство, плани і програми, що впливають або можуть впливати на складові навколишнього середовища, стан здоров'я та безпеки людей, умови життя людей, стан об'єктів культури та спорту, тією мірою якою на них впливає або може впливати стан складових навколишнього середовища.[181, 1] Важливою складовою екологічної інформації, яка безпосередньо може бути як підставою для пред'явлення позову про відшкодування шкоди, заподіяної погіршенням стану здоров'я, захворюванням, смертю особи через негативні фактори довкілля, так і використана для доведення причин цієї шкоди, є достовірна інформація про стан здоров'я як конкретної особи так і здоров'я населення, включаючи існуючі і можливі фактори ризику та їх ступінь.[182, 6]

Доступ до інформації є основним інструментом у дискусіях з екологічних проблем. Саме вона повинна бути основним аргументом, що береться до уваги в судовому чи адміністративному процесі. З екологічної

інформації починається сам процес захисту екологічних прав, якщо ця інформація свідчить про порушення вимог екологічної безпеки, а значить екологічних прав громадян. Інформаційні закони, з точки зору способу подання екологічної інформації поділяються на активні та пасивні.[177, 33] Пасивні надають громадськості право доступу до інформації, якому відповідають обов'язки державних органів надавати екологічну інформацію на запит різних суб'єктів із спеціальним обґрунтуванням своїх вимог, або без такого. Активні законодавчі акти вимагають від уповноважених органів з власної ініціативи поширювати інформацію, доводячи її до громадськості.

В Україні, поки що, не прийнято спеціального закону про екологічну інформацію. Окремі норми, які регламентують порядок збирання та надання екологічної інформації містяться в Конституції України, Основах законодавства про охорону здоров'я, Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» (ст.9), Законі України «Про забезпечення санітарно-епідеміологічного благополуччя населення», галузевих нормативно-правових актах в яких регламентується право на одержання інформації стосовно окремих об'єктів природного середовища. Підзаконні нормативно-правові акти в галузі охорони здоров'я встановлюють порядок збирання статистичної інформації про захворювання населення і його причини.

На наш погляд є потреба у створенні і прийнятті спеціального закону «Про екологічну інформацію», в якому б, зокрема містилось визначення екологічної інформації (вважаємо що це повинна бути будь-яка інформація що свідчить про вплив на довкілля, на соціально-культурні умови існування людей, та в кінцевому результаті на стан здоров'я людини будь-яких чинників). Такий закон повинен бути активним, що випливає із змісту конституційного права громадян на екологічну інформацію. На нашу думку, громадяни не повинні докладати додаткових зусиль щоб володіти екологічною

інформацією, оскільки це має бути обов'язком спеціальних державних органів, щодо зібрання та поширення такої інформації. Вчасно оприлюднена екологічна інформація відіграє, на нашу думку, важливу превентивну функцію оскільки дає можливість вжити необхідних заходів щодо запобігання негативних проявів екологічно нестабільного чи екологічно-шкідливого стану довкілля на стан здоров'я людини. Будучи обізнаним в екологічній ситуації, кожен може самостійно доступними засобами запобігти можливим негативним наслідкам (приймати лікарські препарати, вживати додаткові заходи особистої гігієни, вживати чи не вживати певні продукти харчування, змінити розпорядок дня, та інше). В законі має бути чітко визначено коло суб'єктів, умови, порядок, строки, періодичність, способи поширення екологічної інформації. Крім того, має бути чітко визначена відповідальність за порушення передбаченої процедури надання екологічної інформації.

Таким чином, вчасно отримана і оприлюднена достовірна та повна екологічна інформація є надзвичайно важливою гарантією захисту екологічних прав громадян, в тому числі у формі відшкодування шкоди, заподіяної їх порушенням. По-перше, вона може бути підставою для того щоб розпочати судове чи адміністративне провадження. По-друге, така інформація може ефективно використовуватись для доведення причинно-наслідкових зв'язків при відшкодуванні шкоди заподіяної порушенням екологічних прав громадян. І нарешті екологічна інформація, яка вчасно доведена до громадян є важливою умовою для самозахисту своїх екологічних прав та виконує соціально важливу превентивну функцію, що полягає у можливості вживання заходів які б зменшили або запобігли б негативним наслідкам впливу екологічно небезпечного довкілля, продуктів харчування та предметів побуту, соціально-культурних умов проживання.

Важливе місце в системі гарантій забезпечення права на відшкодування шкоди заподіяної порушенням екологічних прав громадян посідають ідеологічні гарантії, до яких варто віднести екологічну освіту та

екологічне виховання, які є одними з основних чинників що впливають на формування таких важливих елементів правової системи, як правосвідомість та правова культура суспільства та окремих соціальних суб'єктів.

Освіта є загальною формою розвитку людини, а значить процеси навчання, виховання, формування свідомості є головними чинниками забезпечення реалізації багатьох основних прав людини, включаючи екологічні. Безпосередньо екологічна освіта та екологічне виховання варто розглядати як невід'ємний елемент освіти та виховання взагалі, та як необхідний елемент механізму реалізації та захисту екологічних прав громадян.

Проблеми розвитку екологічної освіти (в тому числі еколого-правової) досліджувались та досліджуються рядом науковців (В. Андрейцев, С. Кравченко, М.В.Костицький, В. В. Костицький, Б. Єрофєєв). Стаття 7 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», визначає загальність, обов'язковість та комплексність екологічного виховання та екологічної освіти, як основні принципи які покладені в основу забезпечення екологічної культури суспільства та належного рівня підготовки спеціалістів.

Аналіз зазначеного закону дає можливість стверджувати, що екологічна освіта, тобто її набуття, є одночасно і правом громадян і обов'язком держави надати її громадянам, так і обов'язком громадян оволодіти нею, оскільки вона є складовою частиною освіти в Україні і здійснюється на різних рівнях.

Комплексність екологічного виховання та екологічної освіти має правові та методологічні аспекти, тому посідає важливе місце серед закріплених в законі принципів. Безперечно, екологічне виховання - це способи впливу на почуття людини, її свідомість, погляди та уявлення щодо навколишнього природного середовища. Екологічна освіта є доповненням екологічного виховання, важливою його складовою і одночасно способом

здійснення такого виховання. Саме через екологічну освіту, особа набуває знань, вмінь навичок, необхідних в першу чергу для охорони довкілля, вмілого та безпечного використання його компонентів, є невід'ємною умовою підготовки висококваліфікованих кадрів у різних сферах суспільного життя. Як зазначають окремі науковці (С. Кравченко, М. Костицький), екологічне виховання та екологічна освіта полягає не тільки у засвоєнні певної суми знань. Необхідне розуміння імперативності екологічних вимог, неможливості їх порушення, переходу знань у переконання, формування певних етичних екологічних норм, формування екологічної свідомості.[183, 85] Таким чином, і екологічне виховання і екологічна освіта є процесами впливу на свідомість людей, які повинні здійснюватись у комплексі з урахуванням науково обґрунтованих вимог.[184, 29] Принцип комплексності передбачає обов'язковість такої взаємодії що забезпечується нормами права та здійснюється на їх основі.

Важливим принципом екологічного виховання та екологічної освіти є принцип їх безперервності, хоч він і не закріплений у нормативно-правових актах. Саме безперервність, послідовність екологічної освіти забезпечує її достатньо високий рівень з урахуванням як існуючих, так і можливих, передбачуваних змін в сфері взаємодії людини та довкілля. На принципі безперервності екологічного виховання та екологічної освіти ґрунтується обов'язок громадян, спеціалістів керівників, професійна діяльність яких пов'язана із використанням природних ресурсів та негативним впливом на нього, володіти екологічними знаннями та підвищувати свою кваліфікацію в цій сфері. Крім того, безперервність освіти зумовлюється узгодженістю форм та змісту екологічного виховання та екологічної освіти, починаючи із дошкільних закладів і завершуючи навчальними закладами різних рівнів та включаючи підвищення кваліфікації. Як зазначають окремі автори (С. Кравченко, М. Костицький), обов'язок кожного спеціаліста - не тільки добре знати свою справу, але й усвідомлювати свою відповідальність за стан

навколишнього природного середовища перед майбутніми поколіннями. Рішення які приймаються спеціалістами і які пов'язані з суттєвим антропогенним впливом на природу, не повинні базуватись лише на сьогоденній потребі суспільства у певних матеріальних благах, а виходити з необхідності довготривалого користування всім комплексом природних багатств.

Варто відзначити цінність не просто правової а екологоправової освіти, як визначального чинника формування вцілому правосвідомості та правової культури суспільства. Екологічна правова освіта є невід'ємним елементом механізму реалізації та захисту екологічних прав громадян. Чинне законодавство передбачає обов'язковість екологічних знань для всіх посадових осіб, діяльність пов'язана з використанням природних ресурсів та впливає на стан навколишнього природного середовища. (ст.7, Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища"). Вважаємо що назріла потреба створення та прийняття спеціального закону про екологічну освіту та виховання в якому було б визначено зміст та умови отримання екологічної правової освіти. Саме тому, видається слушною пропозиція деяких науковців про створення не тільки спеціального закону про екологічну освіту та виховання але й Збірника кваліфікаційних екологічних вимог (для працівників усіх професій і спеціальностей) [185, 68]. Крім того, важливим засобом створення можливості для широкого загалу набуття екологічних правових знань, з метою застосування їх для захисту своїх екологічних прав, є систематизація екологічного законодавства. В ході здійснення систематизації не лише усуваються прогалини та колізії в чинному законодавстві, але, що не менш важливо, доцільно було б видати збірники, в яких зібрати всі законодавчі положення щодо змісту та способів захисту екологічних прав громадян. Як засвідчує практика, інколи перешкодою до захисту порушеного права є саме незнання ні самих прав, ні шляхів їх захисту, які визначні законодавством України.

На нашу думку, важливо питання правової екологічної освіти винести на загальнодержавний рівень (це є безпосередньо обов'язком держави). Але не менш важлива роль у пропаганді екологічних знань повинна належати екологічним громадським організаціям. Більшість екологічних громадських організацій в Україні фінансуються міжнародними чи іноземними організаціями. Але і Україна як демократична, правова держава, повинна більше уваги приділяти питанням фінансового та організаційного забезпечення цих організацій, зважаючи на гостроту екологічних проблем.

Важливе місце в системі гарантій забезпечення реалізації та захисту екологічних прав громадян, зокрема у формі відшкодування шкоди заподіяної порушенням цих прав належить юридичним (спеціально соціальним) гарантіям.

Найважливіше місце в механізмі захисту екологічних прав та відшкодуванні шкоди заподіяної їх порушенням належить чинному законодавству.

Екологічне законодавство України в основному сформувалось. Науковці зазначають важливість та необхідність його систематизації, поряд із необхідністю систематизації чинного законодавства України в цілому. Подальший же його розвиток має йти шляхом прийняття законодавчих актів, присвячених найактуальнішим проблемам екологічної безпеки.

Важливою умовою забезпечення можливості для відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян, є створення та прийняття цілого ряду спеціальних законів та підзаконних нормативно-правових актів, які б створили механізм реалізації цього права. Отже, як уже зазначалось в попередніх розділах роботи, в Україні назріла потреба у прийнятті таких важливих законів як: про екологічну інформацію, в якому б було визначено зміст екологічної інформації, порядок та періодичність її оприлюднення, відповідальність за порушення права на її оприлюднення та вимог щодо її змісту та порядку отримання; закону про

екологічне страхування в якому має бути визначено: види та зміст екологічного страхування, порядок та умови обов'язкового екологічного страхування відповідальності власників джерел підвищеної екологічної небезпеки, зміст та умови інших видів екологічного страхування, правові засади обов'язкового державного страхування здоров'я та життя громадян які проживають на територіях біля АЕС та інших еколого-небезпечних об'єктів. Важливість закону про екологічне страхування, в аспекті досліджуваної теми, зумовлюється тим, що екологічне страхування в майбутньому повинно стати одним із найважливіших та найефективніших способів покриття шкоди, заподіяної як впливом так і аваріями на ДПЕН.

Оскільки відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян є найбільш важливим засобом захисту цих прав, є потреба визначити і закріпити умови, порядок, способи відшкодування такої шкоди. Чинне екологічне та цивільне законодавство містить положення щодо відшкодування шкоди заподіяної правопорушенням, діяльністю ДПН та аваріями техногенного чи природного характеру. Проте, ці положення інколи або суперечать одне одному, або їх недостатньо для повноцінного захисту порушених екологічних прав громадян, зокрема, це стосується змісту (структури), прояву шкоди, її грошової оцінки та механізму відшкодування. Саме тому на нашу думку, було б доцільно розробити та прийняти спеціальний закон про відшкодування шкоди заподіяної порушенням екологічних прав громадян та можливо ще і ряд підзаконних нормативно-правових актів для реалізації положень зазначеного закону. У запропонованому законі, доцільно закріпити такі положення: по-перше основні принципи: повного відшкодування шкоди заподіяної порушенням вимог екологічної безпеки, незалежно від чинників що привели до їх порушення, презумпції моральної шкоди, тобто вона повинна відшкодовуватись за фактом її заподіяння, а не лише якщо це передбачено чинним законодавством (наприклад: правопорушенням чи аварією на об'єкті

підвищеної небезпеки); по-друге вирішити питання щодо змісту та структури збитків, які підлягають відшкодуванню; закріпити процесуальні положення, щодо суб'єктів та порядку пред'явлення позовів про відшкодування шкоди, залежно від чинників її заподіяння. Крім цього з метою оптимізації статусу потерпілого у цих справах, було б доцільно передбачити право на проведення за рахунок державного бюджету необхідної еколого-медичної експертизи чи інших необхідних експертиз для встановлення причинного зв'язку між шкодою, що виникла у потерпілої особи та фактом порушення вимог екологічної безпеки, звільнення позивачів від сплати державного мита з компенсацією витрат, наприклад, за рахунок коштів фондів охорони навколишнього природного середовища та за рахунок заподіювача. Було б доцільно визначити (дати перелік) факторів, які можуть бути використані для доведення причинно-наслідкових зв'язків між шкодою та порушенням вимог екологічної безпеки довілля. Одним із розділів зазначеного закону, можуть бути положення щодо порядку проведення спеціальної комплексної медико-екологічної експертизи для встановлення причинного зв'язку між порушенням вимог екологічної безпеки та захворюванням, погіршенням стану здоров'я чи смертю особи.

Важливою законодавчою гарантією в процесі захисту екологічних прав громадян, зокрема у формі відшкодування заподіяної шкоди, може стати прийняття закону про неурядові екологічні громадські організації. Розробка та прийняття такого закону створить правове поле для їх створення та діяльності, чітко визначить їх повноваження щодо можливості захищати екологічні права та інтереси громадськості, окремих громадян, доступ до здійснення правосуддя з цих питань.

Не менш важливе місце в системі юридичних гарантій повинно зайняти спеціальне законодавство про екологічну освіту та екологічне виховання. Запропоновані нормативно-правові акти повинні містити основні положення щодо здійснення саме екологічної правової освіти в нашій державі.

Оскільки розробка і застосування окремих законів в сфері регулювання екологічних відносин потребує спеціальних знань (медичних, радіологічних, екологічних, інших) то вважаємо, що до підготовки відповідних нормативно-правових актів варто залучати фахівців інших галузей науки та практичної діяльності в певних сферах.

Найбільшу складність, на нашу думку, становлять нормативно-правові акти щодо визначення розміру шкоди заподіяної порушенням екологічних прав громадян (зокрема антропогенної та генетичної). Саме тому, розробка та затвердження зазначеної методики це реальний крок на шляху втілення положень Конституції України щодо відшкодування шкоди, заподіяної порушенням права на екологічну безпеку довкілля.

Окрім прийняття нових нормативно-правових актів, удосконалення потребують чинні нормативно-правові акти. Як уже зазначалось в роботі, потребує вдосконалення Закон України “Про статус та соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”, в якому право на проведення спеціальної медичної експертизи для встановлення причинного зв’язку між захворюванням, погіршенням здоров’я та смертю особи і наслідками аварії на ЧАЕС повинно бути надано всім громадянам, а не тільки тим, які мають статус осіб постраждалих від аварії на ЧАЕС.

Важливим фактором, який би сприяв покращанню механізму відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян, стало б внесення доповнень до таких важливих законодавчих актів як: Закони України “Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру”(ст..5) та “Про зону надзвичайної екологічної ситуації”(ст.15) щодо змісту шкоди, яка підлягає компенсації потерпілим від надзвичайних техногенних та природних ситуацій. Зазначені нормативно-правові акти закріплюють, або лише право на відшкодування майнової шкоди (Закон України “Про зону надзвичайної екологічної

ситуації”)), що суперечить Конституції, оскільки порушення права на екологічну безпеку, яке закріплено в ст.50, передбачає відшкодування будь-якої шкоди, яка заподіюється особі, тобто і матеріальної і моральної, або йдеться про шкоду взагалі без диференціації на матеріальну та моральну (Закон України “Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру”).

Аналіз актів тлумачення вищих судових інстанцій нашої держави дає підстави стверджувати, що їх явно недостатньо щодо положень які безпосередньо стосуються питань відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічного законодавства та, зокрема, екологічних прав громадян. Перш за все, потребує тлумачення Конституційним Судом України положення статті 50 Конституції України щодо змісту шкоди, яка підлягає відшкодуванню (тобто і моральної і майнової). Відсутність такого офіційного тлумачення не дає можливості в повній мірі використовувати це конституційне право особи у випадку порушення права на екологічну безпеку. Крім того, вважаємо, що вищі судові інстанції через акти тлумачення можуть сприяти створенню прецеденту, щодо судового розгляду справ по відшкодуванню шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян. Передусім, це стосується встановлення причинно-наслідкових зв'язків між певною дією чи подією, яка привела до порушення екологічних прав громадян та шкодою що виникла в майновій чи немайновій сфері особи права якої були порушені. В актах тлумачення можуть бути визначені основні принципи та критерії якими повинні керуватися судові органи при встановленні таких причинно-наслідкових зв'язків.

Важливе місце в системі юридичних гарантій посідають організаційні гарантії, оскільки саме від діяльності уповноважених державних органів залежить ефективність правозастосовчої діяльності. Передусім, важливою гарантією відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян є своєчасне виявлення та фіксування випадків

порушення екологічного законодавства, права на екологічну безпеку та інших екологічних прав громадян. Саме від діяльності органів екологічного контролю, залежить майбутній захист порушених екологічних прав, оскільки вони повинні виявляти та належним чином фіксувати випадки порушення екологічного законодавства. На основі дослідження статистичної інформації, яка оприлюднена органами прокуратури з питань що стосуються додержання законів України в сфері здійснення екологічного контролю, можна зазначити що існує цілий ряд недоліків в роботі зазначених органів. Передусім, важливою є проблема попередження безконтрольного ввезення в Україну екологічно недосконалого обладнання, неякісних продуктів харчування (в тому числі гуманітарної допомоги), шкідливих відходів виробництва. Незважаючи на те, що у пунктах пропуску через державний кордон України запроваджено екологічний, фітосанітарний, ветеринарний, та санітарно-епідеміологічний контроль, організація і забезпечення відповідних екологічних постів належним чином не здійснюється. Основними проблемами які існують є: по-перше - не на всіх пунктах митного контролю на державному кордоні створені пункти екологічного контролю; по –друге – гостро стоїть питання укомплектування сучасними технічними засобами контролю, вимірювальною технікою; по-третє низьким, на думку спеціалістів, залишається рівень фахової підготовки інспекторів; по-третє не належним чином використовуються суми позабюджетних коштів які надходять до органів мінекології за надання послуг на кордоні.[187, 43] Суттєвою проблемою, яка ускладнює можливість відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян, є недосконалість системи проведення спеціальних експертиз: зокрема санітарно-гігієнічної яка може дати відповідь на питання про якість продуктів харчування, вміст токсичних речовин та пестицидів. Як свідчить практика проведення такої експертизи вона інколи здійснюється працівниками Міністерства охорони здоров'я а не експертами оскільки в самому міністерстві такого підрозділу не створено. Інколи

дослідження тих чи інших продуктів здійснюється (радіологічне, токсикологічне дослідження) не атестованими на здійснення таких досліджень та на дачу відповідного висновку органами.[186,44]

На основі дослідження існуючої судової практики з питань про відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічного законодавства, можна зробити висновок про надзвичайно малу кількість справ про відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян. Щодо місцевої судової практики, то вона взагалі відсутня. Однією з причин цього є низька ефективність діяльності органів прокуратури щодо захисту законних прав та інтересів громадян в цій сфері. Варто зазначити що пред'являючи позови про відшкодування шкоди до загальних та господарських судів за фактами порушення екологічного законодавства, окремо не ставиться питання про відшкодування шкоди, заподіяної громадянам. Як свідчать оприлюднені статистичні дані лише в окремих випадках відшкодовується матеріальна шкода яка проявляється у загибелі домашніх тварин чи знищенні певного майна.[187, 72] Таким чином, можна зазначити, що механізм відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян в нашій державі діє вкрай неефективно, насамперед, через неналежне виконання функцій екологічного контролю уповноваженими державними органами. Важливою проблемою яка гальмує дію механізму відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян є недостатність правової консультативної допомоги щодо можливості та шляхів захисту порушених екологічних прав. Поки що, в нашій державі діють лише кілька неурядових громадських організацій які займаються еколого-правовими питаннями в сфері захисту екологічних прав громадян (Благодійний фонд “Екологія Право Людина”). В Україні немає приватно практикуючих юристів, які б надавали послуги в сфері охорони довкілля а адвокати не ведуть такі справи оскільки вони не прибуткові.[188, 155] Цю проблему потрібно розв'язувати за участю держави, шляхом

створення, фінансування, підтримки відповідних структур, які б могли надавати повноцінну правову допомогу громадянам з питань захисту екологічних прав та інтересів.

ВИСНОВКИ

В ході дослідження проблем юридичної відповідальності в галузі екології, та безпосередньо правової природи відносин відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян, ми дійшли висновку, що таке відшкодування може бути як мірою юридичної відповідальності так і мірою позитивної відповідальності, яку немає підстав розглядати як різновид юридичної, оскільки її санкції є не чим іншим, як засобами захисту екологічних прав громадян, перед усім, права на екологічну безпеку, тому вважаємо, що відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян, є складним соціально-правовим інститутом, в якому поєднуються заходи майнової юридичної відповідальності (шкода заподіяна правопорушенням), та позитивної відповідальності, що застосовується у випадку заподіяння шкоди природними стихійними чи техногенно-природними явищами та іншими подіями що не залежать від волі людини та за своєю юридичною природою є засобами захисту екологічних прав.

В роботі зроблена спроба дати визначення екологічної шкоди (в широкому розумінні) і в тому числі змісту екологічної шкоди, заподіяної громадянам. Екологічна шкода - це негативні зміни в стані довкілля, викликані його забрудненням, виснаженням, порушенням вимог екологічної безпеки, порушенням екологічних прав громадян, що знижують природні можливості середовища до самоочищення, самовідновлення, чи роблять неможливим відновлення його стану людиною, проявляються впродовж тривалого часу, не мають чітких територіальних меж (первинна екологічна шкода) і є причиною

настання фізіологічних, генетичних та інших негативних наслідків для життя та здоров'я людини, її соціального оточення, несуть загрозу для життя і здоров'я майбутніх поколінь, спричиняють фізичні та психічні страждання особам (вторинна шкода), можуть мати відносно об'єктивну грошову оцінку (або важко піддаються такій оцінці).

Шкода заподіяна порушенням екологічних прав може бути диференційована на види за певними критеріями. По-перше за об'єктом її спрямування : на економічну та антропогенну (фізіологічну та генетичну). По-друге, за тим які майнові блага були зменшені (існуючі, чи можливі в майбутньому) на пряму дійсну шкоду та не отримані прибутки. По-третє, за характером причинного зв'язку між дією чи подією та результатом у вигляді заподіяння шкоди на пряму та непряму шкоду.

Особливої актуальності набуває питання відшкодування прямої та непрямой шкоди, заподіяної особам порушенням права на екологічну безпеку. Оскільки, незалежно від чинників які привели до порушення цього природного права людини, потерпілі громадяни матимуть право на її відшкодування, виникає питання про те, хто та в якому обсязі буде її компенсувати. Таким чином, можна зробити наступні висновки:

1. непрямі збитки в структурі збитків, заподіяних порушенням екологічних прав громадян, мають місце тоді, коли із можливості шкідливий результат перетворюється в реальність під дією нових незалежних “привхідних” сил які не піддаються контролю з боку людини;
2. якщо шкідливий результат дії привхідних сил охоплюється умислом особи, що вчиняє певні діяння, або обумовлений недоліками експлуатації певного об'єкта (який перебуває у користуванні особи), чи якщо на особу покладається обов'язок попередити настання негативного впливу привхідних сил, то така особа буде суб'єктом відшкодування прямих та непрямих збитків в порядку майнової юридичної відповідальності;
3. при відсутності викладених вище умов, пряма та непряма шкода, заподіяна

стихійним лихом чи іншими подіями, що привели до порушення вимог екологічної безпеки довкілля, відшкодовується в порядку позитивної відповідальності державою, або через страхове покриття якщо укладено договір екологічного страхування.

За сферою прояву шкоди, заподіяної громадянам порушенням їх екологічних прав вона поділяється на майнову та немайнову (моральну).

Моральна шкода, заподіяна порушенням екологічних прав громадян є інтегрованою категорією, оскільки є результатом практично будь-якого порушення, проявляється як незалежно від матеріальних втрат так паралельно з ними, коли шкода заподіюється майну особи, чи її здоров'ю і дуже часто є основним результатом порушення екологічних прав. На основі досліджених джерел ми пропонуємо таке визначення: Моральна шкода, заподіяна порушенням екологічних прав громадян - це фізичні та (або) психічні страждання, які терпить особа в результаті усвідомлення факту порушення її законних екологічних прав та інтересів, заподіяння майнової та (чи) антропогенної шкоди, або загрози її виникнення в результаті вчинення екологічного правопорушення, аварії на об'єкті підвищеної небезпеки, стихійного лиха чи інших надзвичайних подій та явищ, які привели до порушення нормативів екологічної безпеки. Підставою для відшкодування моральної шкоди є факт заподіяння шкоди життю, здоров'ю, майну громадян або реальна загроза її настання через екологічно небезпечний стан довкілля. При порушенні права на екологічну безпеку, особи мають право на компенсацію моральної шкоди у всіх випадках, незалежно від чинників що привели до порушення.

Основними принципами які повинні бути покладені в основу правового механізму її відшкодування є:

1. принцип соціальної справедливості (всі нижчезазначені принципи є умовою його забезпечення);
2. принцип повного відшкодування моральної шкоди з урахуванням

- індивідуального сприйняття особою факту порушення її прав;
3. принцип презумпції наявності моральної шкоди у всіх випадках порушення екологічних прав громадян, незалежно від заподіяння такими порушеннями шкоди життю, здоров'ю, майну громадян;
  4. принцип презумпції моральної шкоди у всіх випадках порушення права на екологічну безпеку.

Вважаємо, що єдиною підставою для відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян є сам факт заподіяння шкоди чи реальна загроза її виникнення.

Стосовно умов, за яких шкода буде підлягати компенсації, то зміст цих умов, перед усім, залежатиме від того які саме чинники привели до її заподіяння.

Отже, відшкодування шкоди, заподіяної екологічним правопорушенням ґрунтується на загальних умовах які визначені ст.1166 Цивільного кодексу України (протиправність діяння, вина заподіювача, причинний зв'язок між діянням та шкодою). У випадку суб'єктивно-випадкового заподіяння шкоди ДПЕН варто вести мову про спеціальну умову, а саме, це ризик заподіяння шкоди через екологічно небезпечну діяльність, незалежно від вини чи без вини власника такого джерела, проте, важливою умовою яка повинна обов'язково бути при такому заподіянні є причинний зв'язок між діяльністю такого джерела і заподіяною шкодою. І нарешті, при об'єктивно-випадковому заподіянні шкоди природними стихійними явищами чи техногенно-природними явищами, умовою відшкодування є ризик заподіяння шкоди який виходить від зазначених явищ та причинний зв'язок між таким явищем та шкодою що виникла. Співвідношення між загальними та спеціальними умовами відшкодування шкоди заподіяної порушенням екологічних прав громадян є співвідношення між нормами законодавства де визначені загальні умови відшкодування шкоди (ст.1166 ЦКУ) та нормами де визначені спеціальні умови такого відшкодування (ст.1187 Цивільного

кодексу України, ст.16 Закону України “Про об’єкти підвищеної небезпеки”, ст.5 Закону України “Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру”).

Не зважаючи на те, що чинне цивільне та екологічне законодавство не розмежовує умисел на види, питання вини та форми вини при відшкодуванні шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян є досить актуальним. Врахування форми вини при спільному заподіянні шкоди через порушення права на екологічну безпеку, при відшкодуванні моральної шкоди, заподіяної ДПЕН, є важливою умовою для визначення частки відшкодування та сприяє запобіганню правопорушенням в цій сфері. Саме з цих міркувань, вважаємо, є потреба в закріпленні форм вини, їх урізноманітненні для врахування при відшкодуванні шкоди, заподіяної кількома суб’єктами та заподіяної ДПЕН.

На основі дослідження особливостей причинного зв’язку, дійшли висновку: про необхідність визнавати юридично-значимими не тільки прямі але і непрямі причинні зв’язки, для того щоб відшкодування шкоди стало можливим. Окрім того, особливості заподіяння та прояву шкоди в зазначених правовідносинах зумовлюють необхідність розвитку теорії причинності в нашій правовій науці, з урахуванням концепцій розроблених західною доктриною. Для успішного захисту екологічних прав громадян, розширення судової практики з питань відшкодування шкоди, варто взяти до уваги при доведенні причинно-наслідкових зв’язків таку категорію, як імовірність (встановити різні її ступені). Застосування зазначеної категорії необхідно тоді, коли неможливо абсолютно точно встановити причинні зв’язки між певною дією, подією та шкодою що виникла, коли має місце так зване групове заподіяння шкоди, та має місце припущення про причинний зв’язок.

В роботі досліджено зміст та особливості такої правової категорії як джерело підвищеної екологічної небезпеки. Відшкодування шкоди, заподіяної такими джерелами ґрунтується на началах ризику.

Джерело підвищеної екологічної небезпеки, на нашу думку можна визначити як: об'єкти матеріального світу (в тому числі речовини), які в результаті людської діяльності, природних чи соціальних умов, чи в силу своїх природних якостей (фізичних, хімічних та інших) мають або можуть набувати властивостей, які характеризуються певним рівнем екологічного ризику, таким чином створюють потенційну або пряму загрозу для довкілля, життя та здоров'я людини.

ДПЕН повинні бути диференційовані за ступенем екологічної небезпеки, шляхом проведення спеціальної екологічної експертизи. За основу такого ранжування ризику, передусім, береться кількість порогової маси небезпечних речовин на такому об'єкті, але, на нашу думку, варто враховувати інші властивості окремих шкідливих речовин такі як: небезпечність для здоров'я людини, тяжкість та масовість захворювань в результаті їх впливу, можливості лікування таких хвороб, вплив на майбутні покоління, вплив на виникнення певних погодних кліматичних явищ. Диференціація ДПЕН за рівнем екологічного ризику дасть можливість більш об'єктивно визначити розмір (частку) шкоди яка підлягає компенсації, якщо вона заподіяна кількома джерелами, та частку страхового внеску при укладенні договору обов'язкового екологічного страхування.

В ході дослідження, зроблено висновок про існування таких форм відшкодування шкоди: судова, управлінсько-адміністративна, страхова.

Основними проблемами які існують та потребують розв'язання у сфері судового захисту екологічних прав громадян шляхом відшкодування шкоди, заподіяної їх порушенням є: правове закріплення механізму проведення медико-екологічної експертизи, створення спеціальних підрозділів її проведенню в органах охорони здоров'я, розширити перелік тих хвороб які безспірно мають радіогенну природу. Враховуючи складність причинно-наслідкових зв'язків в екологічній сфері та особливості поширення та прояву шкоди заподіяної порушенням екологічного законодавства та

екологічних прав громадян, зокрема, судові органи повинні виробити єдині методологічні підходи щодо доведення причинно-наслідкових зв'язків по цій категорії справ, які б ґрунтувались на принципах: максимальної імовірності наявності причинного зв'язку, територіальності, ланцюговості поширення та прояву шкоди, епідеміологічного характеру антропогенної шкоди. Важливою умовою активізації діяльності зацікавленої громадськості по захисту екологічних прав громадян є оптимізація статусу позивача (потерпілого) у справах про відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян, що полягає: у звільненні від сплати державного мита при пред'явленні позову до суду та можливості проведення незалежних експертиз, користування послугами адвоката за рахунок коштів спеціальних екологічних фондів, з подальшою компенсацією цих витрат за рахунок відповідача.

В ході дослідження питання розвитку в Україні екологічного страхування ми прийшли до висновку про необхідність розвитку різних його видів.

На нашу думку, з метою захисту екологічних прав громадян шляхом компенсації шкоди, заподіяної їх життю та здоров'ю негативним впливом техногенних джерел, зокрема таких як АЕС, доцільно запровадити обов'язкове державне екологічне страхування здоров'я і життя громадян, які проживають біля особливо екологічно небезпечних об'єктів. Страховим випадком який давав би право на таке відшкодування, є наявність у особи захворювання певного виду, які визнані такими що породжені впливом екологічно-небезпечного джерела (наприклад наявність хвороб які мають радіогенну природу).

В основу страхового покриття шкоди, на нашу думку, повинен бути покладений принцип повного відшкодування прямих і непрямих збитків.

Дія механізму відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян залежить від наявності умов суспільного життя і заходів які створюються та здійснюються державою через систему своїх

органів.

До системи загально-соціальних гарантій відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян відносяться: створення Національного позабюджетного екологічного фонду на загальнодержавному та регіональному рівні із наданням йому статусу юридичної особи, створення досконалого механізму різних видів екологічного страхування (обов'язкового, добровільного) з державною підтримкою такого страхування (економічні гарантії); участь громадськості в сфері здійснення екологічного контролю через діяльність екологічних громадських організацій, громадських інспекторів з охорони навколишнього природного середовища та зацікавлену громадськість в цілому, розширення видів громадського екологічного контролю за суб'єктами та об'єктами його здійснення (наприклад побутовий контроль), конкретизація та розширення процесуальних форм його здійснення; участь зацікавленої громадськості в процедурі ліцензування природокористування, правове удосконалення процедури проведення за участю громадськості оцінки впливу на навколишнє природне середовище, можливість громадськості всі важливі екологічні питання виносити на референдум навіть ті, що належать до компетенції спеціально уповноважених органів (політичні гарантії); екологічна освіта та екологічне виховання як основні чинники формування еколого-правової свідомості зокрема, та правосвідомості в цілому, на принципах: загальності, обов'язковості та комплексності (ідеологічні гарантії).

Важливою гарантією є можливість повноцінно реалізувати інше конституційне екологічне право - право на екологічну інформацію. Вчасно отримана чи офіційно оприлюднена достовірна екологічна інформація, може бути підставою для того, щоб розпочати судове чи адміністративне провадження, може успішно використовуватись при доведенні причинно-наслідкових зв'язків у справах про відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав і, нарешті, екологічна інформація є

важливою умовою для самозахисту прав, через який можна запобігти виникненню шкоди життю, здоров'ю, майну особи чи принаймні зменшити її розмір.

Юридичними гарантіями відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян є: удосконалення чинного екологічного законодавства шляхом його систематизації, внесення змін та доповнень до чинного законодавства, створення та прийняття спеціальних законів в сфері здійснення та захисту екологічних прав громадян. Найнеобхіднішим видом систематизації екологічного законодавства є консолідація, в ході якої був би створений збірник нормативно-правових актів та законодавчих положень, які регулюють відносини в сфері здійснення та захисту екологічних прав. Удосконалення потребують Закони України: “Про охорону навколишнього природного середовища” ст.69, “Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру”, ст.5. “Про зону надзвичайної екологічної ситуації” ст.15, щодо закріплення в зазначених статтях права на компенсацію поряд з майновою, моральної шкоди, “Про статус та соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”, щодо закріплення права на проведення спеціальної експертизи по встановленню причинного зв'язку між захворюванням та наслідками аварії на ЧАЕС за всіма громадянами. Крім того, є потреба в прийнятті спеціальних законів “Про екологічну інформацію”, “Про екологічне страхування”, “Про неурядові екологічні організації”. На нашу думку доцільно було б розробити, залучивши фахівців різних галузей, спеціальний нормативно-правовий акт про розміри та порядок відшкодування шкоди заподіяної порушенням права на екологічну безпеку з відповідною методикою її обчислення.

Важливими умовами, які б сприяли реальному захисту екологічних прав громадян у формі відшкодування заподіяної шкоди, на нашу думку, є діяльність вищих судових органів по інтерпретації норм які регулюють

відносини в сфері реалізації та захисту екологічних прав громадян та ефективна діяльність органів державного екологічного контролю по виявленню та фіксуванню випадків порушення екологічного законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Афанасьев В. Г. Основы философских знаний. - М.: Мысль, 1984. – 204 с.
2. Философский энциклопедический словарь. - М.: ИНФРА-М, 1999. – 576 с.
3. Титовнина Т. Я. Правовая охрана подземных вод в Белорусской ССР: Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.06 / Моск. гос. ун-т. - М., 1977. - 21 с.
4. Аксененок Г. А., Краснов Н. И. Право землепользования в СССР и его виды. - М.: Юрид. лит., 1964. – 548 с.
5. Шемшученко Ю. С., Розовский Б. Г., Мунтян В. Л. Юридическая ответственность в области охраны окружающей среды. - К.: Наук. думка, 1978. – 279 с.
6. Правовая охрана природы в СССР: Учебное пособие для студ. вузов по спец. «Правоведение». / Под. ред. В. В. Петрова. - М.: Юрид. лит., 1976. - 357 с.
7. Анрейцев В. І. Екологічне право: Курс лекцій: Навч. посібник для юрид. фак. вузів. – К.: Вентурі, 1996. – 208с.

8. Петров В.В. Экологическое право России. : Учебник для юрид. вузов. - М.: БЕК, 1995. – 557 с.
9. Мамутов В. К., Овсиенко В. В., Юдин В. Я. Предприятие и материальная ответственность. - К.: Наукова думка, 1971. – 235 с.
10. Гаршин В. Отношения социалистической собственности и экономической ответственности. // Вестник Московского ун-та. - Екон. науки. - 1973. - № 1. - С. 46-49.
11. Жевлаков Э. Н. Экологические правонарушения и ответственность. - М.: ЗАО Бизнес-школа, «Интел-Синтез», 1997. – 204 с.
12. Порядок обмеження тимчасової заборони (зупинення) чи припинення діяльності підприємств, установ організацій і об'єктів у разі порушення ними законодавства про охорону навколишнього природного середовища: Затв. постановою Верховної Ради України від 29 жовтня 1992 року // Відомості Верховної Ради України. - 1992. - № 46. - Ст. 463.
13. Андрейцев В. І. Право громадян на екологічну безпеку: превентивні гарантії реалізації та захисту. // Право України. - 2001. - № 12. - С. 15-20.
14. Смирнов В. Т. Функции советского уголовного права. - Л.: Изд. ЛГУ им. А. А. Жданова, 1965. - 214с.
15. Недбайло П. Е. Система юридических гарантий применение советских правовых норм // Правоведение. - 1971. - № 3. - С. 50-53.
16. Тархов В. А. Ответственность по советскому гражданскому праву. - Саратов. Изд. Саратов. ун-та, 1973. - 456с.
17. Общая теория государства и права. Академический курс в 2 т / Под. ред. М.Н.Марченко. - М.: Зерцало, 1998. – Т. 2: Теория права. – 656 с.
18. Самощенко И. С., Фаркушин М. Х. Ответственность по советскому законодательству. - М.: Юрид. лит., 1971. – 240 с.
19. Иоффе О. С. Вина и ответственность по советскому праву // Советское государство и право. - 1972. - № 9. - С. 35-37.
20. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. - М.: Юрид. лит., 1974. -

351с.

21. Смирнов В. Т., Собчак А. А. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве: Учебное пособие. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1983. – 153 с.
22. Шевченко Я. Н. Правовое регулирование ответственности несовершеннолетних. - Киев.: Наук. думка, 1976. – 189 с.
23. Іваненко Л. М. Цивільно-правові засоби захисту прав споживачів. - К.: Либідь, 1998. – 135 с.
24. Проблемы теории государства и права. Учебное пособие /Марченко М. Н., Лейст О. Э., Попков В. Д., Комаров С. А., Малько А. В., Кененов А. А., Бережнов А. Г., Глебов А. П., Орехова Т. Р., Мачин И. Ф. /Под. ред. М. Н. Марченко. - М.: Проспект, 1999. – 504 с.
25. Шабуров А. С. Политические и правовые аспекты социальной ответственности личности: Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01/ Екатеринбургский гос. ун-т. - Екатеринбург, 1992. – 39 с.
26. Шевченко А. С. Возмещение вреда причиненного правомерными действиями. Владивосток.: Изд-во Дальневосточного ун-та, 1989. – 126 с.
27. Алексеев С. С. Проблемы теории права. - М.: Юрид. лит., 1973. – 395 с.
28. Явич Л. С. Сущность права. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1885. – 254 с.
29. Братусь С. Н. Спорные вопросы теории юридической ответственности //Советское государство и право. - 1973. - № 4. - С. 27-33.
30. Шевченко Я. Н. Совещенствование законодательства о семье (теоретические проблемы соотношения гражданского и семейного законодательства). - К.: Наук. думка, 1986. – 245 с.
31. Малейн Н. С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. - М.: Юрид. лит., 1985. – 192 с.
32. Андрейцев В. І. Екологія і закон: еколого-правова відповідальність. - К.: Знання, 1991. – 48 с.
33. Новикова Э. В. Правовые формы возмещения вреда природной среде,

- причиненного підприємствами: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.06 /МГУ ім. М.В. Ломоносова. - М., 1988. – 26 с.
34. Кожевников С. Н. Меры защиты в советском праве: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. - Свердловськ, 1968. – 24 с.
  35. Стоякин Г. Я. Меры защиты в советском гражданском праве: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. - Свердловск, 1973. – 21 с.
  36. Юрьева А. Г. Меры защиты в советском трудовом праве: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.05./ МГУ ім. М.В. Ломоносова. - М., 1985. - 23 с.
  37. Илларионова Т. И. Система гражданско-правовых охранительных мер.- Томск: Изд-во Томского ун-та, 1982. – 168 с.
  38. Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища” від 25.06. 1991р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - № 41. – Ст. 46.
  39. Цивільний кодекс України. //Бюлетень законодавства і юридичної практики України. - 1996. - № 2.
  40. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. - № 40-44.
  41. Земельний кодекс України від 25.10.2001р. // Відомості Верховної Ради України. - 2002. - № 3-4. - Ст. 27.
  42. Лісовий кодекс України від 21.01. 1994р. //Відомості Верховної Ради України. - 1994. - № 17. - Ст. № 99.
  43. Водний кодекс України від 06.06. 1995р. //Відомості Верховної Ради України. - 1995. - № 24. - Ст. 189.
  44. Васькин В. В., Овчинников Н. И., Рогович Л. Н. Гражданско-правовая ответственность. - Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та, 1988. - 181 с.
  45. Великий тлумачний словник сучасної української мови. /Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. - К.: Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2002. - 1440 с.
  46. Про розміри та Порядок визначення втрат сільськогосподарського і

лісогосподарського виробництва, які підлягають відшкодуванню Затв. Пост. Кабінету Міністрів України від 17.11.1997р. №1279. // Офіційний вісник України. - 1997. - № 47. - Ст.40.

47. Розовский Б. Г. Методологические основы определения ущерба от нерационального природопользования. - Донецк: Изд-во Донецького гос. ун-та, 1979. – 54 с.
48. Басай В. Д. Відшкодування шкоди, заподіяної екологічними правопорушеннями: Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.06/ Львів. держ. ун-т ім. І. Я. Франка. - Л., 1996. – 23 с.
49. Бринчук М. М. Правовая охрана среды от загрязнения токсичными веществами. - М.: Наука, 1990. – 214 с.
50. Беличенко Ю. П., Волков В. И. Правовая охрана вод. - М.: Юрид. лит., 1980. - 248 с.
51. Єремеева Н. В. Відшкодування шкоди заподіяної порушенням законодавства про охорону тваринного світу: Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.06./Укр.. юрид. академія. - Х., 1994. – 19 с.
52. Колбасов О. С. Правовая охрана вод и рыбных запасов СССР. М.: Знание, 1974. – 64 с.
53. Титова Н. І. Відповідальність за порушення законодавства про охорону природи. Львів: Вид-во Львів. ун-ту. - 1973. – 218 с.
54. Кравченко С. Н. Материальная ответственность в системе охраны природы. - К.: Вища школа, 1981. – 54 с.
55. Ерофеев Б. В. Экологическое право: Учебник для юрид. вузов. - М.: Юриспруденция, 1999. – 448 с.
56. Безрук Н. Обязательства из причинения вреда здоровью или жизни: Лекция для студентов ВЮЗИ./Под ред. В.А. Ряшенцева. - М.: Юрид. лит., 1954. – 32 с.
57. Белякова А. М. Гражданско-правовая ответственность за причинение вреда: Автореф. дис... д-ра. юрид. наук: 12.00.03/МГУ им.

- М. В. Ломоносова. - М., 1987. – 55 с.
58. Боброва Д. В. Права граждан на возмещение вреда. - К.: Знание, 1990. – 47 с.
  59. Донцов С. Е., Маринина М. Я. Имущественная ответственность за вред причиненный личности. – М.: Юрид. лит., 1986. – 159 с.
  60. Малеин Н. С. Возмещение вреда причиненного личности. - М.: Юрид. лит. 1965. – 230 с.
  61. Шиминова М. Я. Возмещение вреда причиненного здоровью. - М.: Московский рабочий, 1972. – 118 с.
  62. Хвостов А. М. Возмещение вреда причиненного здоровью. - Минск.: Беларусь, 1981. – 95 с.
  63. Яичков К. К. Права возникшие в связи с потерей здоров'я. - М.: Наука, 1964. – 167 с.
  64. Васильева М. И. Право граждан СССР на здоровую окружающую среду. - М.: Юрид. лит., 1990. - 87 с.
  65. Шеварднадзе Г. Н. Санитарная охрана природы в СССР: Автореф. канд. дис. юрид. наук: 12.00.06/ МГУ им. М.В. Ломоносова. - М.,1986. – 22 с.
  66. Екологічні права громадян: як їх захистити за допомогою закону. /С. Стек, К. Звеп, М. Боцман, С. Кравченко: Благодійний фонд “Екоправо-Львів. - К.: Інформаційне агентство “Ехо-Восток”, 1997 - 160с.
  67. Ковальчук Т. Г. Правові питання забезпечення екологічної безпеки продуктів харчування: Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київський нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка - К., 1996.- 24с.
  68. Бринчук М. М. Введение в экологическое право. - М.: Юрид. лит., 1996. – 243 с.
  69. Право и чрезвычайные ситуации: Сб. научн. ст./ Отв. ред. О.С. Колбасов, М. М. Бринчук. - РАН. Ин-т. гос. и права. - М., 1992. - 210 с.
  70. Закон РСФСР «Об охране окружающей природной среды» // Ведомости Съезда народных депутатов РФ и Верховного Совета РФ. - 1992. - №10. -

Ст. 457.

71. Кобецька Н. Особливості відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю громадян через негативний вплив на довкілля. // Матеріали регіональної науково-практичної конференції "Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні". – Львів, 2001. - С. 142-144.
72. Донцов С. Е., Глянецв В. В. Возмещение вреда по советскому законодательству. - М.: Юрид. лит., 1990. – 276 с.
73. Колбасов О. С. Возмещение вреда, причиненного неправомерным использованием природных объектов. //Сборник статей. Отв. ред. Г. Н. Полянская. - М.: Госюриздат, 1963. – 332 с.; С. 106-107.
74. Матвеев Г. К. О прямых и косвенных убытках. // Правоведение. - 1963. -№2. - С. 56-58.
75. Кофман В. И. Основные вопросы причинной связи в свете общей проблемы гражданской ответственности. // Вестник ЛГУ. - 1950. - № 10. - С. 124-126.
76. Матвеев Г. К. Вина в советском гражданском праве. - К.: Киевский гос. ун-т. им. Т. Г. Шевченка, 1955. – 307 с.
77. Агарков М. М. Гражданское право: В 2т./Учебник для юрид. ин-тов. М.: Госюриздат, 1944. - т.1. - 412с.
78. Новицкий И. Б., Лунц Л. А. Общее учение об обязательствах. - Госюриздат, 1950. - 256с.
79. Беляцкий С. А. Возмещение морального вреда. - СПб, 1915. - С. 43-51.
80. Гусаковский П. Н. Вознаграждение за вред. // Журнал Министерства юстиции. – 1912. - № 8. - С. 34-37.
81. Шершеневич П. Ф. Общая теория права. (выпуск 3-й). - М.: Изд. Бр. Башмаковых.- 1912. - 698с.
82. Утевский Б. Возмещение имущественного вреда, как мера социальной защиты // Еженедельник Советской юстиции. - 1927. - №35. - С.1083-1084
83. Брауде И. Возмещение неимущественного вреда. // Революционная

- законність. - 1926. - №9-10. - С. 12-14.
84. Зейц А. Возмещение морального вреда по советскому праву. // Еженедельник советской юстиции. -1927. - № 47. - С. 1465-1466.
  85. Судебная практика РСФСР. // Вестник советской юстиции. - 1923. - № 5. - С.132-133; 1927. - № 6. - С. 10-11.
  86. Агарков М. М. Обязательства из причинения вреда. // Проблемы социалистического права. - 1939. - № 1. - С. 73-74.
  87. Назаров Х. Совершенствовать законодательство. //Известия. - 1958. - 3 августа. - С. 3.
  88. Маслов В. Обязательства из причинения вреда: Учебное пособи. - Х.: 1961. - 103 с.
  89. Шиминова М. Я. Имущественная ответственность за моральный вред. // Советское государство и право. - 1970. - № 1. - С. 117-119.
  90. Майданик Л. А., Сергеева Н. Ю. Материальная ответственность за повреждение здоровья. - М.: Юрид. лит., 1968. – 216 с.
  91. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової шкоди). Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995р. №4. // Правовісник. - 1996. - № 1.
  92. Загорулько А. И. Обязательства по возмещению вреда. - Х.: Право, 1996. - 127 с.
  93. Солодко Е. Моральный вред. Понятие и порядок возмещения. // Бизнес. - 1994. - № 8-9. - С. 4-5.
  94. Калпин А. Г. Гражданское право России. - М.: Проспект, 1997. - 546 с.
  95. Шимон С. І. Цивільно-правові способи захисту конституційних прав людини. / Конституція України - основа подальшого розвитку законодавства: Збірник наукових праць. - К.,1997. - С. 275-277.
  96. Відшкодування матеріальної і моральної шкоди та компенсаційні виплати: нормативні акти, роз'яснення, коментарі. // Відп. редактор П.І. Шевчук. - К.: Юрінком Інтер, 1998. – 928 с.

97. Эрдельский А. М. Проблемы компенсации морального вреда в зарубежном и российском законодательстве и судебной практике. // Государство и право. - 1997. - № 10. - С. 22-32.
98. Невалінний М. Критерії визначення моральної шкоди у зв'язку з трудовим каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я. // Право України. - № 9. - 1996. - С. 50-52.
99. Равилова Э. И. Обеспечение права на благоприятную окружающую среду в республике Башкортостан: Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.06./ Башкир. гос. ун-т. - Уфа, 1999. – 28 с.
100. Гражданское право. т. 1: Учебник./ Под. ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. - М.: Проспект, 2000. – 624 с.
101. Гражданское право. Часть первая: Учебник / Под. ред. А. Г. Калпина, А. И. Масляева. - М.: Юристъ, 1997. – 472 с.
102. Андрейцев В. І. Екологічний ризик в системі правовідносин екологічної безпеки: проблеми практичної теорії. // Право України. - 1999. - №1. - С. 62-69.
103. Загорулько А. І. Зобов'язання по відшкодуванню шкоди, що заподіяна суб'єктами цивільного права: Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00. 03/ Ун-т. внутр. справ МВС України. - Х., 1998. – 23 с.
104. Самощенко И. С. Понятие правонарушения по советскому гражданскому законодательству. - М.: Юрид. лит. - 1963. – 286 с.
105. Илларионова Т. И. Механизм действия гражданско-правовых охранительных мер. - Свердловск: Изд-во Урал. гос. у-та., 1980. – 167 с.
106. Как возместить убытки: Пособие. Выпуск № 6. - М.: ЦНИИТЭИМС, 1990. -70 с.
107. Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 березня 1992 р. № 6 // Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних та цивільних справах. - К., 1995.

108. Зобов'язальне право: теорія і практика: Навчальний посібник для юрид. вузів і факультетів /О. В. Дзера, Н. Кузнєцова, В. В. Луць та інші /За ред. О. В. Дзери. - К.: Юрінком Інтер, 1998. – 912 с.
109. Тархов В. А. Ответственность по советскому гражданскому праву. - Саратов, Изд-во Саратов. ун-та., - 1973. – 456 с.
110. Матвеев Г.К. Основания гражданско-правовой ответственности. - М.: Юрид. лит. - 1970. – 311 с.
111. Новицкий И. Б., Лунц Л. А. Общее учение об обязательстве. - М.: Госюриздат, 1950. – 376 с.
112. Кофман В. Причинная связь, как основание ответственности по советскому гражданскому праву: Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.03 / МГУ им. М.В. Ломоносова. - М., 1961. – 21 с.
113. Матвеев Ю. Г. Англо-американское деликтное право. - М.: Юрид. лит., 1975. – 156 с.
114. Балюк Г. І. Правові аспекти забезпечення ядерної та радіаційної (радіоекологічної) безпеки в Україні. - К.: Вид-во Київського нац. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка., 1997. -196 с.
115. Pelzer N., Atomversicherungsrechtliche Fragen unter Berücksichtigung der internationalen Konventionen Cottingen, 1962, s.156.
116. Moser B. Das Kansalitsproblem im osterrcichischem Atomhafings pfichtrecht, inshcsonders auch im Recht der Sozialversicherung, International Nuclear Information System (INIG), ABD Conf-73-365-015.
117. В. Гриненко. Екологія під кутом зору Кримінального кодексу. //Газета Крок. – 2001. - № 20. - С. 7.
118. Боголюбов С. А. Новый гражданский кодекс и охрана окружающей среды. // Государство и право. - 1995. - №10. - С. 24-25.
119. Агарков М. М. Возникновение обязательств из причинения вреда.-В кн.: Гражданское право. Т.1 / Под ред. М. М. Агарова, Д. М. Генкина. - М.: Госюриздат, 1944. – 452 с.

120. Серебровский В. И. Обязательства, возникающие из причинения вреда.- В кн.: Советское гражданское право / Под ред. С. Н. Братуся. - М.: Госюриздат, 1950. – 589 с.
121. Антимонов Б. С. Значение вины потерпевшего при гражданском правонарушении. - М.: Гос. изд. юрид. лит., 20-я типография Союзполиграфпрома. - 1950. – 276 с.
122. Флейшиц Е.А. Обязательства из причинения вреда и из неосновательного обогащения. - М.: Юридиздат, 1951. – 239 с.
123. Белякова А. М. Возмещение причиненного вреда. - М.: Госюриздат, 1972. – 275 с.
124. Антимонов Б. С. Гражданская ответственность за вред, причиненный источником повышенной опасности.- М.: Госюриздат, 1952.- 296с.
125. Красавчиков О. А. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности. - М.: Юрид. лит., 1966. – 200 с.
126. Малеин Н. С. Имущественная ответственность в хозяйственных отношениях. // Советское государство и право. - 1971. - № 2. - С. 36-38.
127. Ойгензихт В. А. Проблема риска в гражданском праве. Душанбе.: Ирфон, 1972. – 224 с.
128. Робинсон Николас А. Правовое регулирование природопользования и охраны окружающей среды в США. / Под ред. О. С. Колбасова, А. С. Тимошенко. - М.: Прогресс, 1990. – 523 с.
129. Малеин Н. С. Вина – необходимое условие имущественной ответственности. // Советское государство и право. – 1970. - № 3. - С. 32-35.
130. Серебровский В. И. Очерки советского страхового права.-М.: Госиздат, 1926.- 217с.
131. Толковый словарь по метрологии измерительной технике и управлении качеством : Основные термины. - М.: Техника, 1990. - 532с.
132. Administrative and Legislative Aspects of Chemical Control. Organization for

- Economic Cooperation and Development. P., 1983. – 134 p.
133. Chemical and Engineering News / 1977 Vol. 55 № 1 p. 15-19.
134. Андрейцев В. И. Теоретические проблемы правового обеспечения эффективности экологической экспертизы: Автореф. дис. д-ра юрид. наук: 12.00.06 / Харьковская юрид. акад. - Х., 1992. – 48 с.
135. Гавриш С. Б. Уголовно–правовая охрана природной среды Украины: Проблемы теории и развития законодательства. - Х.: Право, 1994. – 115 с.
136. Екологічне право: Особлива частина: Підручник для студентів юрид. вузів і факультетів: Повний академічний курс / за ред. акад. АпрН В. І. Андрейцева. - К.: Істина, 2001. – 544 с.
137. Фролов М. Правові аспекти екологічного ризику: Автореф. канд.. юрид. наук: 12.00.06 /Київ. нац. ун-т. ім.. Т. Г. Шевченка, К., 2001. – 20 с.
138. Закон України “Про об’єкти підвищеної небезпеки”//Відомості Верховної Ради України. - 2001. - № 15. - Ст. 73.
139. Ярошенко К.Б. Специальные случаи ответственности за причинение вреда. – М.: Юрид. лит. , 1977. – 273 с.
140. Субботин А. Субъекты ответственности за вред, причиненный источником повышенной опасности. //Советская юстиция. – 1982. - № 12. - С. 25.
141. Флейшиц Е. А. Обязательства из причинения вреда и из неосновательного обогащения. М.: Госюриздат, 1951. – 198 с.
142. Егоров Н. Понятие источника повышенной опасности.// Советская юстиция. – 1980. - № 11. - С. 12.
143. Киквидзе О. В. Спорные вопросы гражданской ответственности за вред причиненный источником повышенной опасности: Автореф. канд. дис. юрид. наук: 12.00.03. / Тбилис. гос. ун-т. – Тбилиси,1980. – 23 с.
144. Перелік видів діяльності та об’єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку: Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 27 липня 1995 року №554 // Урядовий кур’єр. - 1995. - 2 вересня.

145. Конвенция о трансграничном воздействии промышленных аварий от 17 марта 1992г. ООН. – Нью-Йорк и Женева, 1994. – С. 48.
146. Топоров Н. Источник повышенной опасности. //Рабочий суд. - 1926. - №12. - С. 1176-1179.
147. Агарков М. М. Обязательства из причинения вреда. // Проблемы социалистического права. - 1939. - № 1. - С. 67-69.
148. Собчак А. А. Гражданско–правовая ответственность за причинение вреда действием ИПО: Автореф.канд.дис.. юрид. наук: 12.00.03 / МГУ им. М.В. Ломоносова. - М., 1964. – 24 с.
149. Белякова А. М. Гражданско–правовая ответственность за причинение вреда. М.: Юрид. лит., 1986. – 132 с.
150. Жуковская О. Л. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности. К.: Либідь. - 1994. – 200 с.
151. Бондар Л. Правові засади здійснення екологічно небезпечної діяльності в Україні: Автореф. канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київський нац. ун-т.ім. Т. Г. Шевченка. - К., 2002. - 20с.
152. Кравченко С. Н. Проблемы совершенствования экологического законодательства на Украине. // Вестник МГУ. - 1996. - № 1. - С. 25-26.
153. Порядок організації та проведення медико-соціальної експертизи втрати працездатності. Затв. Постановою КМУ від 04.04.94 № 221// ЗПУ. - 1994. - №8. - Ст. 190.
154. Положення про медико-соціальну експертизу. Затв. Постановою КМУ від 22.02.92 №83.// ЗПУ. - 1992. - № 3. - Ст. 68.
155. Інструкція про проведення судово-медичної експертизи. Затв. Наказом Міністра охорони здоров'я України від 17.01.1995р. № 6.
156. Положення про бюро судово-медичної експертизи управлінь охорони здоров'я обласних виконавчих комітетів та республіканське бюро (Автономної Республіки Крим). Затв наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17.01.95 № 6.

157. Положення про систему експертизи по встановленню причинного зв'язку хвороб, інвалідності і смерті з дією іонізуючого випромінювання та інших шкідливих чинників внаслідок аварії на ЧАЕС. Затв. наказом Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи від 30.05.97р №166/129.
158. Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи». від 28. 02. 1991р (із змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. - 1991. - №16. - Ст. 200.
159. Чорнобиль: Наслідки для довкілля, здоров'я та прав людини. Відень, Постійний народний трибунал - Австрія 12-15 квітня 1996 року /Міжнародна медична комісія/ К. : ІВЦ “Енергія майбутнього століття”, ІЕЕ НТУУ “КПІ” 1999. – 231 с.
160. Витько В.И., Коваленко Т.Д., Якименко Н.П. Механізм реалізації законів України в області радіоекології. Харків.: Український научний центр охорони вод, НПП «Аналиттехніка» 1997. – 22 с.
161. Закон України «Про захист населення від впливу іонізуючого випромінювання» від 14.01.1998р. //Відомості Верховної Ради України. - 1998. - № 22. - Ст.. 115.
162. Про затвердження нормативних актів щодо хвороб, при яких може бути встановлений причинний зв'язок з дією іонізуючого випромінювання та інших шкідливих чинників внаслідок аварії на ЧАЕС: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 17.05. 1997. №150.
163. Порядок створення єдиної державної системи контролю та обліку індивідуальних доз опромінення населення. Затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 23.04.2001р. №379. // ЗПУ. - 2001. - №14. - Ст. 15.
164. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 р. № 8.

165. Сейдзо Тадагава. Некоторые аспекты современного гражданского права Японии. Лекция, прочитанная студентам юридического факультета МГУ. - М.: Изд. МГУ., 1993.- 12с.
166. Еколого-правовий Вісник №1 2000 р. - Еко-Право Київ. – 47 с.
167. Покровский А.И. Основные проблемы гражданского права. - Петербург, 1917. – 389 с.
168. Луцько В. С. Шляхи вдосконалення системи державного управління у сфері екологічної безпеки України. - К.: НАН України Рада по вивченню продуктивних сил України. - 1999. - 147 с.
169. Закон України «Про страхування» в ред. закону від 04.10.2001 р. № 2745-3.// Відомості Верховної Ради України. - 1996. - №18. - Ст.78.
170. Закон України «Про угоди про розподіл продукції» від 14 вересня 1999року. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. - №44. - Ст. 391.
171. Закон України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» від 08.02. 1995р. // Відомості Верховної Ради України. - 1995. - № 12. - Ст. 81.
172. Костицький В. Екологічне страхування. // Право України. - 1998. - №11. - С. 69-70.
173. Донцов С.Е., Глянцев В.В., Могилянський Л.В., Возмещение ущерба при столкновении автотранспорта. - М.: Юрид. лит., 1987. - 257с.
174. Скаун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Х.: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
175. Положення про Державний фонд охорони навколишнього природного середовища. Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 07.05.98 р. № 634. // ЗПУ. - 1998. - № 12. - Ст. 47.
176. Положення про резервний фонд Кабінету Міністрів України. Затв. Постановою Верховної Ради України від 22.02 1996 р. № 62/96 // Відомості Верховної Ради України – 1996. - №10. - Ст. 51.
177. С. Кравченко в кн. С. Стек, К Звеп: Екологічні права громадян: як їх

- захистити за допомогою закону. – Львів-К.: 1997. - с. 77-84.
178. Конвенція об оцінці впливу на навколишнє середовище в трансграничному контексті від 25 лютого 1991р.// ООН. - Нью-Йорк і Женева, 1991. - С. 2
179. В. Костицький Організаційно-правовий механізм регулювання в галузі охорони довкілля. - К.: ЗАТ «НІЧЛАВА», 1997. – 120 с.
180. Еколого-правовий вісник.- Еко-право Київ, 2000. - № 2. – 39 с.
181. Конвенція про доступ до інформації участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля. /Конвенція ратифікована Законом України від 06.07.99р. № 832-14.// Відомості Верховної Ради України. - 1999. - № 34. - Ст. 296.
182. Основи законодавства України про охорону здоров'я // Відомості Верховної Ради України. - 1993. - №4. - Ст. 19.
183. С. М. Кравченко, М. В. Костицький Екологічна етика і психологія людини. – Львів.: Світ, 1991. – 104 с.
184. Ерофеев Б.В Экологическое право: Учебник для юрид. вузов.- 6-е изд., испр. и доп.- М.: Юриспруденция, 2000. – 448 с.
185. В. Костицький Екологічне право України: деякі проблеми теорії та кодифікації // Право України. - 1998. - № 1. - С. 67-72.
186. Т.Корнякова Байдушність, недбалість, корупція - нове гасло служби екологічного контролю. // Вісник прокуратури. - 2000р. - № 3. - С. 43-44.
187. В. Данилів Незаконне видобування мінеральних вод санкціонує... Кабінет Міністрів України. // Вісник прокуратури. - 2001р. - №1. - С. 72-73.
188. Двери в демократію. Законодавство и практика участия общественности в принятии экологически значимых решений в Армении, Беларуси, Молдове, России и Украине на основе национальных обзоров. - Благотворительный фонд Экоправо-Львов. - 1998. – 198 с.